T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
STRATEJİK ARAŞTIRMALAR ANA BİLİM DALI
STATEJİK ARAŞTIRMALAR PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

YENİ DÜNYA DÜZENİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

Cemile ERBİL

Danışman
Doç. Dr. Füsun ÇOBAN DÖŞKAYA

İZMİR – 2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Türkiye'nin Dinî Jeopolitiği" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

…/.../2022

Cemile ERBİL

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Türkiye'nin Dinî Jeopolitiği

Cemile ERBİL

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Stratejik Araştırmalar Ana Bilim Dalı

Stratejik Araştırmalar Programı

Dünyadaki güç dengeleri ve bunların birbirleriyle olan mücadelesinde Türkiye, jeopolitiği gereği tartışmasız önemli aktörlerden birisidir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, uluslararası ilişkilerde ve çevresinde meydana gelen olaylar karşısında elbette reel ve akılcı politikalar üretmek zorundadır. Bununla birlikte özellikle Yeni Dünya Düzeni bağlamında çevremizde olan olayların dinî arka planının ne olduğunun bilinmesi reel politiğe önemli katkı sağlamaktadır. Zira bazı durumlarda olayların reel politik düzlemde izah edilmesi ve anlamlandırılması yetersiz kalmaktadır. Böylesi durumlarda olayların anlamlandırılması ve alternatif politika üretilmesinde teopolitiğe müracaat etmek kaçınılmazdır. Bu amaçla bu çalışma içinde Türkiye ve çevresinde meydana gelen olaylar, Türkiye'nin dinî jeopolitiği dikkate alınarak teostratejik açıdan incelenmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde Yeni Dünya Düzeni ve dinî jeopolitik kavramlar üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Yahudilik açısından ikinci bölümde ise Hristiyanlık açısından Türkiye'nin dinî jeopolitiği bu dinlerin kutsal metinlerinden faydalanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü ve son bölümde Yahudi ve Hristiyan eskatolojisi açısından Türkiye'nin dinî jeopolitiği ve bu bağlamda meydana gelen olaylar teostratejik açıdan değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Yeni Dünya Düzeni, Dinî Jeopolitik, Yahudilik, Hristiyanlık, Eskatoloji

ABSTRACT

Master's Thesis

Religious Geopolitics of Turkey in the Context of the New World

Cemile ERBIL

Dokuz Eylul University

Graduate School of Social Sciences

Department of Strategic Researches

Strategic Researches Program

Due to its geopolitics, Turkey is indisputably one of the most important actors in the world's power balance and struggle with each others. The Republic of Turkey has to develop real and rational policies in the face of events in and around international relations. However, we believe that knowing the religious background of the events happening around us, especially in the New World Order context, will significantly contribute to real politics. Because in some cases, it is insufficient to explain and make sense of the events only in real politics. In such cases, applying theopolitics to make sense of events and produce alternative policies is inevitable. Therefore, this study aimed to analyze the events in and around Turkey from a theostrategic perspective, considering Turkey's religious geopolitics.

In the introduction part of the thesis, the concepts of the New World Order and religious geopolitics are studied. Turkey's religious geopolitics is demonstrated in the first chapter from the point of view of Judaism and in the second chapter from the point of Christians by using the sacred texts of these religions. In the third chapter, Turkey's religious geopolitics in terms of Jewish and Christian eschatology and the events that took place in this context were evaluated theostrategically.

Keywords: Turkey, New World Order, Religious Geopolitics, Theostrategy, Judaism, Christianity, Eschatology.

YENİ DÜNYA DÜZENİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAHUDİ VE HRİSTİYAN ESKATOLOJİSİ AÇISINDAN TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çevirmen
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
Hz.	Hazreti
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
mad.	Maddesi
s.	sayfa
S.	Sayı
T.D.V.İ.A	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Yeni Dünya Düzeni bağlamında Türkiye'nin dinî jeopolitiği isimli çalışmanın araştırma konusu ve sınırları, önemi ve amacı, metodu ve kaynakları ve kavramsal çerçevesi şöyle aktarılabilir:

1. Araştırma Konusu ve Sınırları

Yeni Dünya Düzeni bağlamında Türkiye'nin Dinî Jeopolitiği isimli çalışmanın konusunu, Yahudi ve Hristiyanlar açısından Anadolu'daki önemli dinî merkezler ve Yeni Dünya Düzeninin dinî ayağını oluşturan dinî grupların eskatolojik kehanetlerinde Türkiye'ye atfedilen rol ve bu bağlamda meydana gelen olayların teostratejik açıdan değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Çalışma coğrafi mekân olarak Türkiye ile dinî grup/gruplar olarak da Ortodoks Yahudilik, Hristiyanlık ve Protestan gruplardan Evanjelist Hristiyanlık ile sınırlandırılmıştır.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Anadolu coğrafyası, jeopolitik önemi yanı sıra tarihin en eski dönemlerinden itibaren birçok din ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır ve hem Yahudiler hem de Hristiyanlar açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan Yeni Dünya Düzeninin dinî ayağını oluşturan dinî grupların eskatolojik görüşleri bağlamında âdeta düğümün çözüleceği yer konumundadır. Dolayısıyla Yahudilerin ve Hristiyanların özellikle de Evanjelistlerin eskatolojik görüşlerinin ana kaynaklarına göre ortaya konulması ve bu kaynaklar ve yorumlarda Türkiye'nin konumunun bilinmesi, milli güvenlik açısından önem arz etmektedir. Zira din, her dönemde toplumlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve özellikle toplumları motive etme ve harekete geçirmede en etkili silahlardan bir tanesidir. Bu çalışmada amaçlanan Türkiye'nin rasyonel ve reel uluslararası politikasına teostretejik açıdan katkı sağlamaktır.

3. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışmanın başlıca araştırma metodu tarih metodu olmakla birlikte deskriptif (tasfir/nitelendirme), karşılaştırma ve fenomenolojik metotlara da müracaat edilerek karma metot kullanılmıştır. Dolaylı gözlem (Kaynak taramasıyla/dokümantasyon) tekniği ile elde edilen veriler, konu kronolojisine uygun olarak tasnif edilmiş, deskriptif metotla tasvir edilmiş, bazı karşılaştırmalarla birlikte olayların arka planı fenomenolojik yöntemle yorumlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ana kaynakları, Yahudi ve Hristiyanlığın kutsal kitapları ve bunların yorumlarıdır. Yahudilikle ilgili veriler, kutsal kitabı Tanah'tan alınmıştır. Hz. İbrahim, Hz. Musa dönemleriyle ilgili bilgiler, Tanah'ın ilk beş kitabını oluşturan *Tora ve Aftara* Bereşit[1], Şemot[2], Vayikra[3], Bamidtbar[4], Davarim[5] olarak Gözlem yayıncılık tarafından basılan ve İbranice asıllarından yorumlarıyla birlikte Türkçeye çevrilen kitaplardan alınmıştır. Bu kitaplar ve içerdiği her pasukla[6] ilgili yorumlar Yahudi din bilginlerinin görüşlerini aktardığı için Yahudilikle ilgili önemli bilgileri içermektedir. Ayrıca bu kitaplar, Tevrat'ın İbranice orijinalinden Türkçeye Yahudiler tarafından çevrilen ilk kitaplardır. Bu kitaplar basılmadan önce Yahudilikle ilgili araştırma yapanlar Hristiyanların kutsal kitabı Kitabı-ı Mukaddes'in ilk kısmını oluşturan Eski Ahit kitaplarını kullanmışlardır. Günümüzde Türkçeye çevrilen Eski Ahit kitapları, bazı tercüme hatalarıyla birlikte, Yahudi olmayanlar tarafından M.S. 70 yılında İbraniceden Latinceye, oradan da Batı dillerine çevrilen nüshadır. Bahsettiğimiz Tora ve Aftara kitapları ise Tevrat'ın İbranice aslından Türkçeye açıklamalarıyla birlikte Yahudiler tarafından çevrilen olması hasebiyle önemli bir kaynaktır. Çalışmada bu kitaplardan *Tora ve Aftara Bereşit* kitabında yer alan Dicle-Fırat nehirleri ve Harran gibi bilgilere müracaat edilmiştir. Yahudilerin eskatoloji anlayışları ise Kitab-ı

[1] **Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Bereşit 1. Kitap**, Çev. Moşe Farsi-Diana Yani-Selin Sağla vd., Gözlem Yayıncılık, İstanbul 2002.

[2] **Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Şemot 2. Kitap**, Çev. Moşe Farsi-Diana Yani-Selin Sağla vd., Gözlem Yayıncılık,İstanbul 2004.

[3] **Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Vayikra 3. Kitap**, Çev. Moşe Farsi-Diana Yani-Selin Sağla vd., Gözlem Yayıncılık, İstanbul 2006.

[4] **Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Bamidbar 4. Kitap**, Çev. Moşe Farsi-Diana Yani-Selin Sağla vd., Gözlem Yayıncılık,İstanbul 2007.

[5] **Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Devarim 5. Kitap**, Çev. Moşe Farsi-Diana Yani-Selin Sağla vd., Gözlem Yayıncılık,İstanbul 2009.

[6] Pasuk, Tevra'ta yer alan ve her biri rakamlarla belirtilen cümle/cümleleri ifade eden kavramdır. **Tora ve Aftara Bereşit**, s. 506

Mukaddes'in (Kutsal Kitap) Eski Ahit kısmında yer alan Hezekiel ve Daniel kitaplarından faydalanarak ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Hristiyanlıkla ilgili veriler ise Kitabı Mukaddes'in yeni versiyonu olarak Yeni Yaşam yayınlarında yayınlanan "Kutsal Kitap"ın Yeni Anlaşma (Yeni Ahit) kısmında yer alan Matta, Markos, Luka İncilleri ve Vahiy kitabından elde edilmiştir. Ayrıca bu kutsal kitaplarda konu ile ilgili ifadelerin açıklaması ve yorumu için William MakDonald'ın yazdığı üç ciltlik *Kutsal Kitap Yorumu*[7] kitabına müracaat edilmiştir. Kitabın en önemli özelliği yazarının Protestan olması ve Yeni Ahit kitaplarındaki ifadeleri günümüze göre yorumlamasıdır. Bu kitaptan Hristiyanlar için Anadolu'daki kutsal yerler ve Hristiyan eskatolojisi açısından Türkiye'nin dinî jeopolitiği konularında önemli ölçüde istifade edilmiştir. Çalışmada müracaat edilen önemli araştırma eserleri bulunmaktadır. Bunlardan biri Yasin Meral'in kaleme aldığı, *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih Deccal ve Gog-Magog*[8] tur. Kitap, Yahudi ana kaynaklarına ve güncel araştırma eserlere müracaat edilerek hazırlandığı için bu alanda konunun uzmanı tarafından yazılan en önemli kaynaklardan birisidir. Kitapta, Yahudi dinî literatürlerindeki özellikle de Talmud ve Midraş türü eserlerdeki ahir zaman ve kıyamet inançlarıyla ilgili hemen hemen bütün bilgiler yer almaktadır. Ayrıca kitapta Yahudi dinî literatürünü içeren kaynaklardan Mesih, Deccal ve Gog-Magog'la ilgili pasajlar seçilerek İbraniceden Türkçeye çevrilmiştir. Böylece kitap, Yahudilerin ahir zaman ve kıyametle ilgili inançlarına doğrudan kendi metinlerinden ulaşma imkânı sunmaktadır. Diğer eser, yine Yasin Meral tarafından kaleme alınan *Yahudilerin Ahir Zamanı*[9] isimli kitaptır. Bu kitap da Yahudi ana kaynakları, yorumları ve güncel eserlere müracaat edilerek hazırlandığından bu alanda Türkiye'de yazılmış önemli bir eserdir. Diğer taraftan kitapta, Yahudi dinî metinleri esas alınarak Gog-Magog, Deccal ve Mesih konusu etraflıca incelenmiştir. Çalışmada, Yasin Meral'in iki kitabından Yahudilerin eskatoloji inancı ve bu inanç bağlamında Türkiye'nin dinî jeopolitiğini ortaya koymada önemli ölçüde yararlanılmıştır. Üçüncü araştırma eseri ise Cengiz Batuk tarafından kaleme alınan, *Tarihin Sonunu Beklemek: Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji*

---

[7] William MakDonald, **Kutsal Kitap Yorumu** C.1-2-3, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2002.
[8] Yasin Meral, **Yahudi Dinî Literatüründe Mesih Deccal ve Gog-Magog**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
[9] Yasin Meral, **Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Mesih-Deccal-**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

Mitosları[10] isimli kitaptır. Kitapta, Ortadoğu merkezli Sümer, Mecusilik, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinî geleneklerin kıyamete yönelik mitolojik anlatıları ve inançları yer almaktadır. Ortadoğu merkezli dinî geleneklerin eskatoloji inançlarının kitapta detaylı olarak incelenmiş olması çalışmanın konusu açısından önem arz etmektedir. Çalışmada kullanılan dördüncü araştırma eseri, Nadim Macit'in *İmparatorluk Politikalarında Teo-Stratejiler ve Türkiye*[11] isimli eseridir. Kitapta Hristiyan mezhepleri ve bunların politik ve stratejik boyutu, Türkiye ve İslam bağlamında ele alınmış ve böylece Yeni Dünya Düzeninin dinî-siyasi amacı ortaya konulmuştur.

4- Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın kavramsal çerçevesi bağlamında, "Yeni Dünya Düzeni" ve "Dinî Jeopolitik" kavramları üzerinde durulmaktadır. Sanayi Devrimi sonucunda Batılı devletler, gelirlerini artırıp ekonomik ve siyasi alandaki güçlerini daha da artırmaya yönelik atılımlar yapmışlardır. Bu devletler açısından ekonomik kalkınmanın yanı sıra teknoloji alanındaki gelişmeler sonucunda küresel anlamda özellikle Ortadoğu, Afrika ve Asya ülkelerinde önemli bir ticaret alanı oluşmuş ve bu ticari faaliyetlerde sınır kavramı da âdeta ortadan kalkmaya başlamıştır.[12] Bu dönem, aynı zamanda, Batılı devletler merkezli misyonerlik faaliyetlerinin arttığı bir dönemdir.[13] Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik anlamda yaşanan kriz, Batılı emperyalist devletleri, bu krizi aşmak için bir takım çözüm yolları bulmaya sevk etmiştir. Bu çözüm arayışları, kapitalist sistemin yeniden inşa edilmesini gündeme getirmiştir. Kapitalist sistemin tekrar canlandırılmasına yönelik bu faaliyetler ise "Yeni Dünya Sistemi" veya "Yeni Dünya Düzeni" adı verilen sistemin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[14] Yeni Dünya Düzeninin etkin şekilde uygulanması ise 1980'li yıllarda

---

[10] Cengiz Batuk, **Tarihin Sonunu Beklemek Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.

[11] Nadim Macit**, İmparatorluk Politikalarında Teo-Stratejiler ve Türkiye**, Ay Yayıncılık, Ankara 2017.

[12] Cem Zafer, "Yeni Dünya Düzeninin Oluşumu: Ekonomik ve Sosyolojik Anlamda Yeni Dünya Düzeninin Etkileri", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 20, Sayı: 40, 2021, s. 662.

[13] Geniş bilgi için Bkz., Macit, a.g.e., s. 25-142.

[14] Zafer, a.g.m., s. 662.

olmuştur. Bu yeni sistem, dünya genelinde hâkim olan ekonomik krizin giderilmesinde bir takım çözümler veya rahatlamalar sağlamakla birlikte siyasi, kültürel ve dinî bazı problemlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur.[15]

Yeni Dünya Düzeni olarak tanımlanan ABD merkezli sistem, temel olarak kapitalist sistemin bütün dünyaya hâkim olması ve buna bağlı olarak ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve dinî yapılarda ortaya çıkan dönüşümü ifade eden ve farklı alanlara da sahip bir sistem şeklinde değerlendirmektedir.[16] Yeni Dünya Düzeninin oluşumunda ortaya konulan dinamiklerin en önemlisi olarak "küreselleşme" gösterilmektedir. Nitekim küreselleşmenin Yeni Dünya Düzeni içindeki öneminden hareketle bu alanda yapılan birçok bilimsel çalışmada Yeni Dünya Düzeni kavramıyla küreselleşme kavramının aynı anlamda kullanıldığını görmek mümkündür. Zira 21. yüzyılda küreselleşmenin hem ekonomik hem de politik bir sistem olarak öne çıktığı ve bu karmaşık yapı içinde toplumlar açısından sosyo kültürel değişimleri de bünyesinde barındırdığından bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla küreselleşme kavramı ile Yeni Dünya Düzenini, öncelikle coğrafi anlamda sınırların ortadan kalkması ve sınırların ortadan kalktığı bir dünyada ekonomik, sosyal, kültürel, politik ve benzeri ilişkilerin yeniden yapılanması süreci olarak değerlendirmek mümkündür[17]. Bu bağlamda, Yeni Dünya Düzeni ve küreselleşme aynı anlamı ve amacı taşıdığından ve ikisinin de mimarlarının aynı güç merkezlerinin olmasından ötürü çalışmada genel olarak Yeni Dünya Düzeni kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

Yeni Dünya Düzeni kavramı ile genel olarak ekonomik yapı ön plana çıkarılmakla birlikte bu düzenin siyasi ve dinî yapılarının bulunmaması düşünülemez. Bir bakıma bu yeni sistemde ekonomik yapı ön plana çıkartılarak sanki sistemin siyasi, askeri ve dinî yapısının kamufle edilmeye çalışıldığı intibahını uyandırmaktadır. Aslında Yeni Dünya Düzenini, Soğuk Savaş dönemi sonrası tek kutuplu dünyada tek devlet, tek para birimi, tek ordu ve tek din olarak tanımlamak mümkündür. Bu düzende tek devlet ABD, tek para birimi Amerikan Doları, tek ordu NATO, tek din ise Evanjelik Hristiyanlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Dünya Düzeninin Türkiye

---

[15] Zafer, a.g.m., s. 665

[16] A. Asım Arar, "Yeni Dünya Düzeni Eskiyor mu?", https://www.mfa.gov.tr/yeni-dunya-duzeni-eskiyor-mu_.tr.mfa. (12.06.2022); Zafer, a.g.m., s. 665

[17] Zafer, a.g.m., s. 668.

ve yakın coğrafyasıyla ilgili en önemli siyasi projesi "Büyük Ortadoğu/Genişletilmiş Ortadoğu Projesi" dir.

Büyük Ortadoğu Projesi, Ortadoğu halklarını demokratikleştirme olarak tanımlanmakla birlikte asılında bölgede İsrail'in güvenliğini tehdit edecek veya edebilecek devletlerin parçalanması veya buna uygun olarak yeniden dizayn edilmesi projesidir. Bu proje ile aslında Yeni Dünya Düzeninin "tek din" amacını gerçekleştirmek için bölgenin İsa zamanındaki gibi olması istenmektedir. Başka bir ifade ile İsa'nın tekrar gelişini sağlamak için ortamın hazırlanmasıdır. Bu bağlamda bu projenin en önemli dinî başat aktörü Evanjelist Hristiyanlar, diğerleri ise Ortodoks Yahudiler, radikal ve ılımlı sözde Müslümanlardır. [18]

[18] Altuğ Günal, "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", **Ege Akademik Bakış Dergisi**, 2004.

BİRİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLER AÇISINDAN TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

Yahudiler açından Türkiye'nin dinî jeopolitiğine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması bakımından kısaca Yahudilik ve Yahudiliğin tarihçesi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Zira Yahudiler açısından Türkiye'de önem atfedilen yerler Yahudi tarihiyle ilgilidir.

Yahudilik günümüzdeki vahiy kaynaklı dinlerin en eskisi durumunda olmakla birlikte, İsrailoğullarından başka milletlerden birisinin bu dine girememesinden dolayı mensubu en az olan ilahi din konumundadır. Dünyanın birçok yerine dağılmış olan mensuplarının en çok yaşadığı ülkeler İsrail ve Amerika'dır.[19]

Hz. Musa tarafından temsil edilen din olan Yahudilik, ismini Yakup'un on iki oğlunun dördüncüsü olan Yuda veya Yehuda'dan almaktadır. Yakup'un on iki oğlundan on iki kabile meydana gelmiştir. Babil sürgününden sonra kabileler genel olarak İsrailoğulları, fertler de Yahudi diye isimlendirilmişlerdir. Ayrıca, Hz. Musa'ya izafeten "Musevilik", kutsal kitaplarında Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki ahde (anlaşmaya) geniş yer vermesinden dolayı "Ahit Dinî" olarak da isimlendirilmektedir.[20]

Yahudilik monoteist (tek tanrı) karakterli bir dindir. Tanrı *Yahve* (*Yehova*), sadece Yahudileri koruyup gözettiğine inanıldığından milli bir tanrı niteliğindedir. Bu dinde Hz. Musa en büyük peygamber, Tevrat da tek kutsal kitap olarak kabul edilir. Yahudiler, şeriatın tek olduğuna, onun da Musa ile başlayıp sonuçlandığına inanırlar.[21]

Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat, yazılı ve sözlü olmak üzere ikiye ayrılır. Yahudiler yazılı Tevrat'ın tamamı için genel olarak Tanah ismini kullanırlar. Tanah, Tevrat (Tora), Peygamberler (Nevi'im) ve Kitaplar (Ketuvim) olmak üzere üç bölümden oluşur. Aslında, Tevrat, özel olarak, Musa'ya Sina dağında verildiğine inanılan, Bereşit (Tekvin), Şemot (Çıkış), Vayikra (Levililer), Bemidbar (Sayılar) ve

---

[19] Günay Tümer, Abdurrahman Küçük ve Mehmet Alparslan Küçük. **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, s. 204; Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,** Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s. 249.

[20] Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Alıç Matbaacılık, Ankara, 1993, s. 186.

[21] Kuzgun, *Hazar*, s. 187; Tümer vd. a.g.e., s. 464-465.

Devarim (Tesniye) kitaplarından oluşan Tanah'ın ilk bölümü için kullanılmakla birlikte, genel olarak yazılı Tanah'ın üç bölümünün tamamı için de kullanılmaktadır. Yazılı Tevrat, Yahudilerin dinî ve sosyal hayatlarında uymaları gereken kuralları bildirmekle birlikte, Âdem'in yaradılışından itibaren meydana gelen tarihi olaylardan da bahsetmektedir. Yazılı Tevrat'ın açıklaması niteliğinde olan, sözlü dinî geleneğin yazıya geçirilmiş haline, Talmud denilmektedir.[22]

Yahudilikte ibadetler genel olarak sinagoglarda (havra) cemaat halinde yapılır, haftalık ve günlük olmak üzere ikiye ayrılır. Günlük ibadet, sabah, öğle ve akşam yerine getirilir. Haftalık ibadet ise Şabat günü (Cumartesi) sinagogda yapılmaktadır. İbadet esnasında Kudüs'e dönülür.[23]

Yahudi tarihinde M.Ö. IV. yüzyıldan günümüze kadar oluşan siyasi olaylar ile dinî tartışmalar, Yahudiler arasında mezheplerin oluşmasına neden olmuştur. Yahudi mezheplerini Hristiyanlık öncesi Yahudi mezhepleri, İslam sonrası (Ortaçağ) Yahudi mezhepleri ve günümüz (Modern dönem) Yahudi mezhepleri olarak üç ayrı gruba ayırmak mümkündür.

Yahudilerin tarih sahnesine yüce ata kabul ettikleri İbrahim ile birlikte, Sümer ülkesinin Ur şehrinde çıktıkları, kutsal kitaplarında belirtilmektedir. Ur şehrinden Harran'a oradan da Kenan ülkesine gelen İbrahim, Mısır'a gider ve tekrar Filistin bölgesine döner. Kenan diyarında cariyesi Hacer ile evlenir ve İsmail doğar. Daha sonra karısı Sara'dan İshak doğar. Yahudiler, İsmail'in cariyeden doğmasından dolayı onu ve soyunu köle çocuğu görerek küçümserler ve kendilerini İshak'ın soyunun devamı kabul ederler.[24] İshak'ın Esav ve Yakup isimli iki çocuğu olur. İlk doğan Esav olduğundan mübarekliği alma hakkına sahip iken, Yakup hile ile babasının kendisini mübarek kılmasını sağlar. Böylece Yahudiler için Esav'dan ziyade Yakup ön plana çıkar ve onun on iki çocuğu, kutsal olan on iki kabileyi oluşturur. Yakup, çocukları içerisinde en çok Yusuf'u sever. Kardeşleri ise onu kıskanarak önce kuyuya atarlar, sonra da çıkarıp Mısır'a giden bir kervandaki tüccarlara satarlar. Mısır'da firavunun

---

[22] Baki Adam, **Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat**, Seba Yayınları, Ankara, 1997, s. 8-10, 14, 34.

[23] Tümer vd. a.g.e., s. 253-255; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan*, s. 279-280; Yahudilik ibadetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Adem Özen, **Yahudilikte İbadet**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.

[24] Şaban Kuzgun, **İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik**, Se-ba Yayınları, Kayseri, 1985, s. 50-67; Jules Soury, **Karşılaştırmalı Mitoloji Işığında İsrail Dinî**, çev. Harun Güngör ve H. İbrahim Açmaz, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 21; Hikmet Tanyu, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler,** C. 1, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 23, 28-29; Ayrıca bkz., Tora ve Aftara Bereşit s. 77-87, 107-119, 139-141.

sarayında, bir süre zindanda kaldıktan sonra, önemli mevkiye gelen Yusuf, kıtlık döneminde kardeşleri ve babasını Mısır'a getirir. Böylece Yahudiler için Mısır dönemi başlamıştır. Mısır'da serbest ve rahat bir hayat yaşayan Yahudiler, Yusuf'un ölümünden sonra köle durumuna düşerler ve inşaat işlerinde çalıştırılırlar. Musa ile birlikte Yahudiler, Mısır'daki esaretten kurtulup, kırk yıl Sina çölünde dolaştıktan sonra tekrar Kenan diyarına gelmişlerdir. Çöl yıllarında Musa, Sina dağına çıkmış ve Tanrı kendisine On Emri vermiştir. Musa, Kenan diyarına geldiğinde daha önce Tanrı'nın kendisine bildirdiği üzere Toplanma (Buluşma) Çadırını (Ohel Mo'ed) inşa etmiştir. Yahudiler, tarihlerinin en parlak dönemini Kral Davut zamanında yaşamışlardır. Davut, Kudüs'ü alarak Ahit Sandığı'nı buraya getirmiş ve Yahudiler için tarihleri boyunca önemli bir yer tutmuş olan Bey-ha Mikdaş'ın (Kutsal Mabet) inşasına başlamıştır. Mabet, Davut'un ölümünden sonra Kral Süleyman zamanında tamamlanmıştır. Süleyman'ın ölümüyle birlikte güçlü Yahudi krallığı güneyde Yuda (Yehuda) ve kuzeyde ise İsrail olarak ikiye ayrılmıştır.[25] İsrail krallığı M.Ö.721'de Asurlular tarafından ortadan kaldırılmış ve Yahudiler çeşitli Asur şehirlerine sürülmüştür. Yuda krallığı ise M.Ö. 586 yılında Babilliler tarafından ortadan kaldırılmış, Mabet tahrip olmuş ve bütün Yahudiler Babil'e sürgün edilmiştir. Bu sürgün Yahudiler için bir bakıma dönüm noktası olmuş ve dinîn millîleştirilmesi bu dönemle birlikte başlamıştır. Yahudilerin Babil esareti, Babil devletinin M.Ö. 539'da Persler tarafından yıkılmasıyla son bulmuştur. İskender'in M.Ö. 332'de Filistin bölgesine hâkim olmasıyla biraz olsun rahat bir dönem geçiren Yahudiler, M.Ö. 63 yılında Roma kralı Pompeus'un Kudüs'ü ele geçirmesiyle şiddetli zulümlere maruz kalmışlardır. M.S. 70'de ise Yahudilerin isyanı üzerine Kudüs'ü ele geçiren Titus, Mabet'i yıkmış, isyan edenlerin çoğunu öldürmüş ve geri kalan Yahudileri dünyanın çeşitli yerlerine sürmüştür.[26] Böylece Yahudiler için diaspora dönemi başlamıştır.

---

[25] Ahmet Hikmet Eroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Yahudiler**, Seba İlmi Yayınları, Ankara, 1997, s. 27-29; Ahmet Güç, "Mâbed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 27, Ankara, 2003, s. 278-279; Rabi Nisim Behar, **İbranilerin Öyküsü**, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul, 2001, s. 22- 32, 38-46, 88-101.

[26] Sarıkçıoğlu, *Başlangıç*, s. 261, 265; Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca*, s. 71-80; Ahmet Güç, a.g.m., s. 279.

Diaspora döneminde de çeşitli sıkıntılar yaşayan Yahudilerin, Filistin topraklarına gelip tekrar devlet kurmaları 1948 yılında olmuştur.[27]

Yahudilik Türkiye'deki bazı yerler, kutsal kitaplarında geçtiğinden, önem arz etmektedir. Bu yerler, kutsal kitaplarda geçmesi yanı sıra bu din mensuplarının yükledikleri sembolik anlamlar, Türkiye'nin güvenliğiyle ilgili bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu bölümde özellikle Yahudiler açısında önem arz eden yerler hakkında bilgi verilecektir.

1.1. FIRAT VE DİCLE NEHİRLERİ

Türkiye sınırları içerisinden çıkan Fırat ve Dicle nehirleri özellikle de Fırat nehri Yahudiler açısından kutsal kabul edilmektedir. Yahudiliğin kutsal kitabı Tanah'ın Berşit (Yaratılış) kitabında bu iki nehir hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

> *Tanrı, Eden'de doğuya doğru bir bahçe dikti. Şekillendirmiş olduğu adamı oraya yerleştirdi. Tanrı, görüntüsü zevk veren ve yemeye uygun olan her türlü ağacın (ve aralarında) bahçenin ortasında Yaşam Ağacı'nın ve (ayrıca) İyi ve Kötüyü Bilme Ağacının topraktan bitmesini sağladı. Eden'den bahçeyi sulamak üzere bir nehir çıktı. Oradan dört ana kola ayrıldı. İlkinin ismi Pişon'dur. Altın bulunan Havila ülkesinin tümünü çevreler. O ülkenin altını (özellikle) iyidir. Orada (ayrıca) inciler ve değerli taşlar bulunur. İkinci nehrin ismi Gihon'dur. Tüm Kuş ülkesini çevreler. Üçüncü nehrin ismi Hidekel'dir; Asur'un doğusundan akar. Dördüncü nehir ise Perat'tır.*[28]

Yukarıdaki Tevrat anlatımına göre, Tanrı Hz. Âdemi yarattıktan sonra cennetten doğuya doğru bir bahçe yapıyor ve bu bahçeyi sulamak için cennetten bir nehir çıkıyor ve bu nehir, Pişon, Gihon, Hidekel ve Perat olmak üzere dört kola ayrılıyor. Bu nehrin ilk iki kolunun hangi nehirler olduğu hususu Yahudi bilginleri arasında tartışma konusudur. Üçüncü kol olan Hedikel'in Dicle nehri, dördüncü kol olan Perat'ın ise Fırat nehri olduğu hususunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır.[29] Diğer taraftan yukarıdaki Tevrat ifadesinde Fırat nehri, dördüncü sırada yer almasına ve ondan daha uzun nehirler olmasına rağmen Tevrat'ın diğer kısımlarında Erest Yisrael'e (İsrail Ülkesi) bağlı olarak zikredildiği için "büyük nehir"

---

[27] Ahmet Çelebi, **Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik**, çev. Ahmet M. Büyükçınar ve Ömer F. Harman, Kalem Yayınları, İstanbul, 1978, s. 94-95; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1996, s. 73-74, 205.

[28] Bereşit, 2: 8-14

[29] Bereşit, s. 16-17.

olarak tanımlanmaktadır.[30] Dolayısıyla Yahudilere göre, cennetteki nehrin dört kolundan ikisi tartışmasız Türkiye'den çıkmaktadır.

Dicle nehri hakkında Tevrat'ta yukarıda bahsettiğimiz ifadelerden başka Daniel kitabında, peygamber Daniel'in Dicle nehri kıyısında bir vizyon gördüğü bilgisi vardır. Diğer taraftan dünyada sulamalı tarımın ilk uygulandığı alanlardan biri olarak değerlendirilen Dicle havzası, tarih boyunca önemli sayıda nüfusun toplanma alanı olmuş ve buralarda önemli şehirler kurulmuştur.[31]

Tevrat'a göre, cennetten çıkan nehrin dört kolundan birisi olan Fırat nehrinin Yahudiler açısından asıl önemi Arz-ı Mevud'un sınırlarını belirleyen iki nehirden birisi olmasıdır. Zira Tevrat'ta bu şöyle belirtilir: "O gün Rab İbrahim'le antlaşma yaparak ona şöyle dedi: "Mısır ırmağından (Nil) büyük Fırat ırmağına kadar uzanan bu toprakları -Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını- senin soyuna vereceğim."

Fırat nehri ile ilgili olarak Tevrat'ta, kırk yıllık çöl hayatının sonlarına doğru Musa peygambere Tanrı'nın şöyle emrettiği bilgisi yer almaktadır: "Haydi kalkın, Arava'da, dağlık bölgede, Şefela'da, Negev'de ve Akdeniz kıyısında yaşayan bütün komşu halklara, Amorlular'ın dağlık bölgesine, büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan Kenanlılar ülkesine ve Lübnan'a gidin."[32] Benzer ifadeler ile Musa, kavmine ülkelerinin sınırlarını şöyle tanımlamaktadır: "Ayak basacağınız her yer sizin olacak. Sınırlarınız çölden Lübnan'a, Fırat Irmağı'ndan Akdeniz'e kadar uzanacak."[33] Musa peygamberden sonra Yahudilerin başına geçen Yeşu da ele geçirecekleri ülkenin sınırlarını Fırat nehri ile şöyle belirlemektedir: "Sınırlarınız çölden Lübnan'a, büyük Fırat Irmağı'ndan -bütün Hitit ülkesi dâhil- Batıdaki Akdeniz'e kadar uzanacak."[34]

Yahudi inancına göre, İsrailoğulları Tanrı tarafından kendilerine vaat edilen topraklara Hz. Davut'un krallığı döneminde sahip olmuşlardır.[35] Hz. Süleyman'ın krallığı döneminde de Yahudilerin Fırat ırmağından Mısır'a kadar olan bölgede hâkimiyetleri devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde mevcut olan ülkeleri ve krallıkları

[30] Devarim, s.8
[31] Metin Tuncel, "Dicle", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 9, 1994, s.282.
[32] Yasanın Tekrarı,1: 7
[33] Yasanın Tekrarı, 11:24
[34] Yeşu, 1:4.
[35] 2. Samuel, 8: 3

Süleyman Peygamber yönetmiş ve onlar da haraç ödeyip hizmet etmişlerdir.[36] Her ne kadar algı, Hz. Davut ve Hz. Süleyman zamanlarında Yahudilerin Fırat ve Nil nehirleri arasındaki topraklara fiilen sahip oldukları yönünde oluşmuş olsa da, bu iki peygamber döneminde Yahudi devletinin sınırları Filistin coğrafyasıyla sınırlıdır. Fakat devletin otoritesi ve etki alanı Fırat ve Nil nehirleri arasındaki ülkelere kadar uzanmıştır. Yukarıdaki Tevrat kaynaklı bilgiler ve Yahudilerin günümüzdeki nüfusları dikkate alındığında, Tanrı tarafından kendilerine verildiği iddia ettikleri toprakların tamamına Yahudilerin hâkim olması mümkün gözükmemektedir. Özellikle Tevrat'ta geçen "Süleyman, Fırat Irmağı'ndan Filistin'e, oradan Mısır sınırına kadar bütün ülkelere egemendi. Bu ülkeler Süleyman'ın yaşamı boyunca ona haraç ödeyip hizmet ettiler"[37] ifadesi, bu topraklarda bulunan ülkelerin idarecilerinin kendilerine itaat etmesi ve haraç ödemesi bu topraklara Yahudilerin hâkim olması olarak değerlendirilmektedir. Zira son dönemlerde özellikle Arap ülkelerinin İsrail ile birçok konuda işbirliği yapması bu manada değerlendirilebilir. Diğer taraftan Irak Bölgesel Kürt yönetiminin lideri olan Barzani ailesinin geçmişten itibaren İsrail'e olan yakınlaşması ve ilişkilerini bu manada değerlendirmek mümkündür.

Tevrat'ın 1. Krallar kitabında geçen "Rab İsrail halkını cezalandıracak. İsrail halkı suda sallanan bir kamışa dönecek. Rab onları atalarına vermiş olduğu bu iyi topraklardan söküp Fırat Irmağı'nın ötelerine dağıtacak. Çünkü Aşera putlarını dikerek Rabbi öfkelendirdiler"[38], ifadesinden Fırat ırmağının geçtiği bölgelere Yahudi göçü olduğu anlaşılmaktadır. Bu görüşü Tevrat'taki "Doğuda Fırat'tan çöle kadar uzanan topraklara yayıldılar. Çünkü Gilat bölgesinde sığırları çoğalmıştı"[39], ifadesi doğrulamaktadır. Sürgüne giden İsrail oğullarından 3'te 1'i Filistin coğrafyasına geri gelmiştir. Sürgüne gidenlerden 3'te 2'sinin hâlâ bu gölgelerde kripto olarak varlıklarını sürdürdükleri tahmin edilmektedir.

Yahudiler, kutsal kitaplarında Tanrı tarafından kendilerine verildiğini iddia ettikleri Fırat nehri ile Nil nehri arasındaki topraklara Hz. Davut zamanında sahip olmuşlardır. Bunun sembolik anlatımı İsrail bayrağında yer almaktadır. İsrail bayrağının üst kısmındaki kalın mavi çizgi, Fırat nehrini, alt kısımdaki kalın mavi çizgi

[36] 1. Krallar, 4: 21, 24.
[37] 1. Krallar, 4:21.
[38] 1. Krallar, 14: 15.
[39] 1. Tarihler, 5: 9.

ise Nil nehrini sembolize etmektedir. Bu bayrağın ortasında altı köşeli Davut mührünün/altı köşeli yıldızının yer alması, bu toprakları tekrar ele geçirme isteğini açıkça ifade etmektedir. Yahudiler, Hz. Davut soyundan geleceğine inandıkları Mesih (Mesih'in geleceği inanç esasları arasında yer alır) sayesinde tekrar bu toraklara sahip olacaklarına inanmaktadırlar. İsrail bayrağındaki bu sembolik anlatımı ve yayınladıkları Arz-ı Mevud haritaları dikkate alındığında Türkiye'nin özellikle Toroslardan başlayarak Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmı ve Güney Doğu Anadolu bölgesinin tamamının Yahudilerin hedefinde olduğu aşikârdır. Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerindeki PKK başta olmak üzere diğer terör gruplarının faaliyetlerinin bu bağlamda değerlendirilmesi gerekliliği göz ardı edilmemelidir.

Fırat ve Dicle ırmaklarının Yahudiler için diğer bir önemi şabut balığıdır. Bu balık sadece Fırat ve Dicle ırmaklarında yaşamaktadır ve Yahudiler için kutsal kabul edilmektedir. Zira Yahudilere göre, Tanrı Yahudilere domuz etini yasakladığında arayışa geçen Yahudiler şabut balığını tüketmeye başlamışlar ve zamanla da bu balığı kutsallaştırmışlardır.[40]

1.2. HARRAN

Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden birisi olan Harran, Yahudiler açısından belki de Türkiye'deki en önemli yerlerden birisidir ve önemi Tevrat'tan kaynaklanmaktadır. İbrahim, Tevrat'ın anlatımlarında Yahudi takvimine[41] göre kâinatın yaratılmasının 1948. yılında Sümerlerin Ur (Urkastim/Ateş Ülkesi) şehrinde dünyaya gelmiştir. Yahudiler bu yüzden İbrahim'le birlikte tarih sahnesine çıktıklarına inanmaktadırlar. İbrahim'i peygamber olarak kabul etmekle birlikte ona "soy atası kimliği" verirler. Başka bir ifade ile İbrahim'in peygamberliğinden ziyade soy atası kimliği Yahudiler açısında daha ön plandadır.[42] Tevrat'a göre, Ur'da doğan ve yaşayan

[40] https://www.denizhaber.net/abd-ve-israilliler-sabut-baligiyla-ilgileniyor-haber-22822.htm (08.10.2021)

[41] Yahudi takvimi, Tevrat'ta anlatılan kâinatın yaratılmasından başlamaktadır. Şu an Yahudi takvimi 5781'dir. Yani kâinatın yaratılmasının 5781. yılıdır. Miladi takvim Yahudi takvimine göre geriden gelmektedir ve Yahudiler, geçmiş tarihlerinde olan olaylar ile miladi takvim arasında bağlantı kurarlar. Başka bir ifade ile geçmişte kendi takvimlerinde olan olayları miladi takvim ile benzeştirip ileriye yönelik bir takım kehanet ve öngörüde bulunurlar. Bu bağlamda İbrahim'in kendi takvimlerine göre kâinatın yaratılmasının 1948. yılında doğmasıyla, Miladi 1948 yılında İsrail devletinin kurulması tesadüf değildir.

[42] Bereşit, s. 150

İbrahim, Tanrı'nın emretmesi üzerine babası Terah, hanımı Sara,[43] Sara'nın erkek kardeşi (İbrahim'in de yeğeni) Lut, İbrahim'in kardeşi Nahor ve onun eşi Milka ile birlikte kutsal topraklara gitmek üzere Harran'a gelmişlerdir.[44] Dolayısıyla Yahudiler için Harran'ın birinci önemi, İbrahim'in kutsal topraklara ayak basmadan önce uğradığı yer olmasıdır. İkinci önemi ise Tevrat'a göre, Tanrının 75 yaşında Harran'dan kutsal topraklara gitmesini emretmesidir. Bu olay da Yahudi takvimine göre kâinatın yaratılmasının 2023. yılına denk gelmektedir.[45]

Hz. İbrahim, hanımı Sara, yeğeni Lut ve beraberindekiler, Harran'dan Kenan topraklarına gelmiş fakat babası Terah ve kardeşi Nahor, Harran'da yaşamaya devam etmişler ve öldüklerinde de buraya defnedilmişlerdir.[46] Dolayısıyla, Yahudiler açısından Harran'ın üçüncü önemi Tevrat'a göre İbrahim'in babası ve kardeşinin mezarlarının Harran'da olmasıdır.

Diğer taraftan Harran'da yaşayan Nahor'un oğlu olan Betüel'in kızı Rifka, Hz. İbrahim'in oğlu İshak'la evlenmiştir. Betüel'in oğlu olan Laban'ın Lea ve Rehel isimli kızları, İshak'ın oğlu olan Yakup'la evlenmişlerdir. Hz. İbrahim, İshak, ve Yakup Yahudilere göre üç kutsal atadır. İbrahim'in hanımı Sara, İshak'ın hanımı Rifka ve Yakup'un hanımları Lea ve Rehel de dört kutsal annedir. Hz. İbrahim'in hanımı Sara Ur doğumludur. Diğer üç kutsal annenin doğum yeri Harran'dır ve Yahudiliğe göre, soy anneden devam eder.

Tevrat'ta Harran ile ilgili dikkat çekici bir diğer husus, Hz. İbrahim'in, Ur'da dünyaya gelmesine rağmen Harran'ı "anayurdum" ve "doğduğum"[47] yer olarak nitelendirmesidir. Tevrat'a göre, İbrahim, yaşı ilerleğinde hizmetçisi Elizer'i oğlu İshak'a bir eş alması için Harran'a gönderir ve ona şu ifadeleri kullanır:

> *"Lütfen elini uyluğumun altına yerleştir" dedi. "Oğluma eş olarak, aralarında oturmakta olduğum Kenaniler'in kızlarından (birini) almayacağına dair, Göklerin ve Yeryüzünün Efendisi Tanrı'nın adına sana yemin ettireceğim. Aksine; anayurduma, doğduğum yere gidecek ve oğluma – Yitshak'a – oradan bir eş alacaksın."*[48]

[43] Tevrat'ın anlatımına göre İbrahim'in hanımı Sara öz yeğenidir. Bereşit, s. 150.
[44] Bereşit, s. 170
[45] Yahudilerin Miladi 2023 yılına verdikleri önem ileriki bölümlerde izah edilecektir.
[46] Bereşit, s. 185
[47] Bereşit, 202.
[48] Bereşit, 24:1-6.

Hz. İbrahim'in hizmetkârı Elizer, Harran'dan, kardeşi Nahor'un oğlu olan Betüel'in kızı Rifka'yı İshak'a eş olarak almıştır.[49] Türkiye Hahambaşılığının onayı ile Gözlem yayınlarından çıkan Tora ve Aftara 1. Kitap Bereşit'de aşağıdaki Tevrat ifadelerinin birçoğu yorumlanırken, "*Aksine; anayurduma, doğduğum yere gidecek ve oğluma – Yitshak'a – oradan bir eş alacaksın*", ifadesiyle ilgili hiçbir yorum ve açıklamanın yapılmaması, Harran hususunda sanki gizlenmeye çalışılan bazı bilgilerin olduğunu akla getirmektedir.

Yahudiler açısından Harran'ın diğer bir önemi Yahudilikte kutsal kabul edilen on iki kabile inancı ile bağlantılı olmasıdır. Tevrat'a göre, Hz. İshak'ın ikiz doğan iki oğlu vardır. İlk doğanın adı Esav (Kızıl kıllı demektir ki doğduğunda manto gibi vücudu kıllı doğmuştur), ikinci doğanın ismi ise Yakup'tur (Topuk tutan/Hileci, Üçkâğıtçı demektir). İshak peygamber ilk doğan olması ve dolayısıyla "Behora" sı olduğundan dolayı Esav'ı çok sevmektedir; hanımı Rifka ise Yakup'u çok sevmektedir. İshak peygamber ihtiyarlayıp gözleri görmez olunca Esav'ı yanına çağırıp, ormana gidip bir hayvan avlamasını ve ondan bir yemek yapmasını ve o yemeği yedikten sonra kendisini kutsayacağını yani Behoha olarak ilan edeceğini söyler. Bu konuşmayı duyan Rifka, Esav ormana gittiğinde, Yakup'a, durumu anlatır ve babasının Esav yerine kendisini mübarek kılması için ağıldan bir keçi kesmesini ve ondan bir yemek yapacağını ve bu yemeği babasına götürmesini ister. Buna Yakup itiraz etse bile annesi ikna eder ve Esav'ın elbisesini giyerek ve annesinin keçi derisini vücuduna yapıştırarak babası İshak'ın huzuruna çıkar ve " İşte ben Esav, dediğin avı avladım ve yemeği yaptım" der. İshak peygamber "yanıma yaklaş" der. Elbiseyi koklar ve Yakup'un elinden tutar. "Elbise kokusu ve el Esav'ın, fakat ses Yakup'un sesi" der ve buna rağmen Esav adına Yakup'u mübarek kılar. Avdan dönem Esav durumu öğrenince çok sinirlenir. Bunun üzerine Rifka, Yakup'a "Esav seni öldürür, sen en iyisi Harran'a dayının (Laban/Lavan) yanına git", der. Bunun üzerine Yakup Harran'a gelir. Harran'da dayısının yanında koyun çobanlığı yapan Yakup, dayısının küçük kızı Rahel'e âşık olur ve dayısına yedi yıl çalışması karşılığında Rahel ile evlenmek istediğini bildirir. Dayısı bu teklifi kabul eder, Rahel ve Yakup için düğün yapar, fakat gerdeğe Rahel yerine büyük kızı Lea'yı gönderir. Yüzünde peçe olduğundan durumu sabah öğrenen Yakup, dayısına neden böyle yaptığını sorunca

[49] Bereşit, s. 250.

dayısı “bizim burada adettir, büyük kız evlendirilmeden küçüğü evlendirilmez”, der. Bunun üzerine dayısı ile tekrar pazarlığa oturan Yakup, bir yedi yıl daha çalışması karşılında bir hafta sonra Rahel ile evlenir.

Klasik dönem Yahudi adetlerine göre bir baba kızını evlendirdiğinde yanında bir de bayan hizmetçi verirdi. Bunun sebebi kızında kısırlık gibi çocuğu olmasına bir engel olduğunda hizmetçisi ile beyini evlendirip çocuk sahibi olmasıdır. Bu manada Dayı Lavan, kızı Lea için Zilpa’yı, Rahel için de Bilha’yı hizmetçi olarak vermiştir. Yakup’un sevdiği hanımı Rahel kısırdır. Lea’nın böyle bir problemi yoktur ve Yakup’a altı erkek çocuk bir de Dina isimli kız çocuk doğurmuştur. Rahel Yakup’tan çocuk sahibi olabilmek için hizmetçisi Bilha’yı Yakup ile evlendirmiş ve ondan iki erkek çocuk sahibi olmuştur. Bunun üzerine Lea da hizmetçisi Zilpa’yı Yakup’la evlendirmiş, o da Yakup’tan iki erkek çocuk sahibi olmuştur. Daha sonra mucizevi olarak Rahel iki erkek çocuk doğurmuştur. Böylece Yakup’un çocuklarından iki kutsal kabile meydana gelmiştir. On iki kutsal kabileyi oluşturan Yakup’un çocuklarının hepsi de Harran doğumludur.[50]

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, özelliklerinden ve öneminden olsa gerek birçok hamile olan Yahudi kadınlarının Harran’da doğum yapması dikkate alınması gereken bir husustur.

1.3. AĞRI DAĞI

Türkiye, Ermenistan ve İran devlet sınırlarının birleşme noktasında bulunan Ağrı dağı, 5137 m yüksekliği ile Türkiye’nin en büyük dağıdır. Ağrı dağı, çeşitli toplum lisanlarında farklı olarak adlandırılmıştır. Yakutlar “Ağr”, Selçuklular “Eğri dağ”, veya “Ağır dağ”, Farsçada “Kûh-ı Nûh”, Arapçada “Cebelülhâris”, isimlerini vermişlerdir. Ermeniler Ağrı dağına “Massis” ya da “Masik” ismini verirken, Batılar ise “Ararat” demektedirler.[51] Ağrı dağının Ararat olarak isimlendirilmesi, Tevrat’ta tufandan sonra Nuh’un gemisinin oturduğu dağın “Ararat dağı” olarak geçmesinden ve Ağrı dağının da Ararat ile aynı kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. [52]

---

[50] Bereşit, s. 300-350.
[51] Hikmet Tanyu, **Nuh’un Gemisi (Ağrı Dağı) Ermeniler Bütün Olayların İçyüzü**, Burak Yayınevi, İstanbul,1988, s.12.
[52] Tekvîn, 8/4

Yahudiler için Nuh ve Nuh tufanı önemli bir hadisedir. Zira onlara göre, Nuh tufanı evrenseldir ve insanlık Nuh ve çocuklarıyla birlikte yeryüzünde ikinci defa varlıklarını devam ettirmiştir. Bu manada Yahudilere göre Nuh ikinci Âdem'dir. Diğer taraftan Kutsal kavmin inşası bağlamında Nuh tufanı Yahudiler için ayrı bir öneme sahiptir. Tevrat anlatımına göre, tufandan önce gemiye kendisine inanan Yafes, Ham ve Sam isimli üç oğlu Nuh'la birlikte gemiye binmişlerdir. Nuh'un bu üç oğlu Tanrı tarafından mübarek kılınmıştır. Tevrat'a göre, suların yükselmesi ile geminin karaya oturması bir yıl sürmüş ve sular çekildikten sonra gemi Ararat dağında karaya oturmuştur. Bir bakıma insanlık ikinci defa Nuh ve çocuklarıyla birlikte Ağrı dağından başlayarak devam etmiştir.

Tevrat'a göre içki müptelası olan Nuh, tufandan hemen sonra üzüm bağı dikmiş ve ondan şarap yapıp, sarhoş olmuştur. Sarhoşluğun etkisiyle çadırında soyunan Nuh'un çıplaklığını oğlu Ham görmüş ve lanetlenmiştir. Sam ise babalarının çıplaklığını bir örtü ile örtmek için Yafes'e teklif götürmüş ve beraber babaları Nuh'un çıplaklığını örtmüşlerdir. Bu olay üzerine aslında Nuh'un en büyük oğlu olan Yafes'in hakkı olan behoralık (babanın mübarekliği ve miras hakkı) Sam'a geçmiştir. Yahudiler de kendilerini Nuh'un Sam isimli oğlundan geldiklerini iddia ederler.

Tevrat'ta geminin Ararat dağlarına oturduğunu belirten ifade[53] M.Ö. 5. yüzyılda Ezra tarafından kaleme alınan Tevrat'ın Ruhban metninde yer almaktadır. Tufanla ilgili bu ifadeleri Ezra'nın ilgili Mezopotamya mitolojisinden almış olması ihtimali yüksektir. Tufanda suların çekildikten sonra bölgenin en yüksek noktası olduğundan Tevrat'ta "Ararat dağı" ifadesine yer verilmiş ve daha sonra ise bu ifade hatalı olarak Ağrı dağı diye isimlendirilmiş olabilir. Ancak Tekvin'deki cümleyi dikkate alarak Nuh'un gemisinin Ağrı dağına indiğini söylemek doğru değildir.[54] Zira Ararat kelimesi, Tevrat'ta bir ülkenin[55], bir krallığın[56] ve bir dağ silsilesinin[57] adı olarak geçmektedir. Dolayısıyla Tevrat'ta geçen "Ararat" kelimesi, geçmişte Urartu olarak isimlendirilen Asya'lı topluluğun ve bu topluluğun M.Ö. 1000'li yıllarda Van merkezli kurduğu devletin ismidir. Asur dilinde aslı "Uruatri" olan "Urartu" kelimesi, İbranice Tevrat'a hatalı olarak "Ararat" şeklinde geçmiştir. Asur dilindeki Uruatri kavramı da

[53] Tekvîn, 8/4
[54] Tanyu, *Nuh'un*, s. 13.
[55] II. Krallar, 19/37; İşaya, 37-38
[56] Yeremya, 51/27
[57] Tekvîn, 8/4

“dağlık bölge”, “yüksek memleket” anlamına gelmektedir. Uruatri ismine tarihte ilk defa M.Ö. 1274 yılında Asur kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu kayıtlardan da belli bir devlet ve etnik gruptan ziyade Van gölünün güneydoğusundaki dağlık bölge kastedilmektedir. Dolayısıyla Tevrat’taki Ararat dağı ifadesinden, bugünkü Ağrı dağı yerine, Van gölü çevresindeki dağlar kast edilmektedir. Zira tufanla ilgili eski Babil efsanesinde geminin Nisir dağına oturduğu bilgisi yer almaktadır. Bu dağın ise Asur topraklarının doğusunda muhtemelen Aşağı Zap suyuyla Dicle’nin doğusu arasındaki bölgede yer aldığı bilinmektedir. Berosos’un tarihinde ise geminin Urmiye civarında Musul’un kuzeydoğusundaki “Kurt dağı” üzerine oturduğu bilgisi yer almaktadır. Tevrat’ta geçen ifadenin Aramice ve Süryanice tercümelerinde geminin indiği dağ, “Ture Kardu” olarak geçmektedir ve burası da Van gölünün güneydoğusundaki dağlardır.[58] Dolayısıyla Tevrat’ın Ararat olarak belirttiği yerin Ağrı dağı olması mümkün değildir.

1.4. AHİT SANDIĞI

İbranice “aron ha-kodeş” denilen ve Türkçeye “Ahit Sandığı” olarak çevrilen bu sandığa Tevrat’ta ayrıca “Şahadet Sandığı”, “Levha Sandığı”, “Tanrı’nın Sandığı” gibi isimler de verilmektedir. Günümüzde Yahudilerin bulmak için aradığı en kutsal obje Ahit Sandığı’dır. Ahit Sandığı, Hz. Musa zamanında som altından yapılan, Harun soyundan gelen din adamlarının (bunlara Kohen denir) taşıdığı ve kapağını açabildiği, içerisinde Tanrı tarafından Hz. Musa’ya verilen orijinal Tevrat’ın bulunduğu sandıktır. Ahit Sandığı Musa Peygamber zamanında Tanrı’nın Tevrat’ta milimetrik ölçülerini bildirmesiyle yapılmıştır.”[59] [60] [61] Tevrat ifadelerinden anlaşıldığı üzere, akasya ağacından yapılması emredilen bu sandığın uzunluğu iki buçuk, eni ve yüksekliği birer buçuk arşındır. İçi ve dışı saf altınla kaplanmış olan sandığın, Uzun kenarlarına ikişer altın halka yapılmış, bunlara da taşımak için akasya ağacından iki tane sopa yapılmıştır. Som altından ince bir levha ile sandık örtülmüş, altından yapılan kanatlı iki melek heykeli, kapağın iki tarafına yerleştirilmiştir. Bu sandığa Musa peygambere

[58] Tanyu, *Nuh’un*, s. 14-15.
[59] Çıkış, 25: 10-22
[60] Çıkış, 26: 33-34.
[61] Çıkış, 31: 7-11.

Tanrı tarafından Sina dağında verilen On Emirin yazılı bulunduğu levhalar konmuştur. Ayrıca bu sandık Buluşma Çadırındaki en özel yere konulmuş ve bir perde ile gizlenmiştir.[62]

Yukarıda Tanrı'nın ölçülerini ve nasıl yapılacağını bildirdiği Ahit Sandığı, Musa Peygamber zamanında usta olan Besalel tarafından yapılmış ve bu sandık Buluşma Çadırının en kutsal yerine konulmuştur.[63] Buluşma Çadırı içerisinde bulunan Ahit Sandığına Harun soyundan gelen ve Kohen ismi verilen din adamlarından başkası özel ritüeller ve özel elbiseler giyerek yaklaşabilir. Zira Tevrat'a göre Ahit Sandığı "Tanrı'nın Huzurunu/Bulunduğu Yeri/Göründüğü Yeri" tanımlamaktadır. Nitekim kuralsız olarak Ahit Sandığına dokundukları için Harun'un iki oğlu ölmüştür."[64] Diğer taraftan Tevrat, Harun ve Kohenlerin Ahit Sandığına yaklaşmaları için kuralları da detaylı olarak belirtmiştir.[65]

Yahudiler için Ahit Sandığının en önemli özelliği, Musa Peygamberin Tanrı ile konuşma aracı olmasıdır. Bu konu Tevrat'ta şöyle anlatılmaktadır: "Musa Rab'le konuşmak için Buluşma Çadırı'na girince, Levha Sandığı'nın Bağışlanma Kapağı'nın üstündeki iki Keruv arasından kendisine seslenen sesi duydu. Rab Musa'yla bu şekilde konuştu."[66] Ahit Sandığının diğer bir önemi ise savaşta düşmanı hezimete uğratmasıdır. Tevrat'a göre, Ahit Sandığının bu özelliği hem Musa Peygamber zamanında hem de sonrası dönemde özellikle de Yeşu (Yuşa b. Nun) zamanında gerçekleşmiştir. Bu konuda Tevrat'ta geçen ifadeler dikkat çekicidir: "Sandık yola çıkınca Musa, "Ya Rab, kalk! Düşmanların dağılsın, Senden nefret edenler önünden kaçsın!" diyordu."[67] Yeşu zamanında ve sonrasında ise Yahudiler Filistin coğrafyasındaki şehirleri Ahit Sandığı sayesinde ele geçirmişlerdir. [68] Bu Ahit Sandığı M.Ö. 586 yılında Babil kralı II. Buhtunnasr'ın (Nebukadnezzar) Kudüs'ü işgal edip, Süleyman Mabedini yıktıktan sonra kaybolmuştur. Günümüzde Yahudi sinagoglarında bulunan ve içerisinde Tevrat tomarlarının muhafaza edildiği dolap Ahit Sandığını sembolize etmektedir.[69]

---

[62] Çıkış, 25: 10-22; Çıkış, 26: 33-34; Çıkış, 31: 7-11.
[63] Çıkış, 37:1-9; 39: 33-42
[64] Levililer, 16: 1-2
[65] Levililer, 16: 3; Levililer, 16: 11-14.
[66] Sayılar, 7: 89.
[67] Sayılar, 10: 35
[68] Yeşu, 6: 4-16; Hakimler, 20: 27-28.
[69] Küçük, a.g.m., s. 535.

Yukarıda yapımı ve fonksiyonlarından bahsedilen Ahit Sandığı Yahudiler açısından oldukça önemlidir. Zira Yahudiler, Ahit Sandığımı bularak dünyayı idare etme ve Arz-ı Mevut topraklarına sahip olmak istemektedirler. Bunun Türkiye ile bağlantısı ise bu Ahit Sandığının bulunma ihtimali olan yerler arasında Türkiye'de bazı yerlerin olabileceği iddiasıdır.

Ahit Sandığının olabileceği iddia edilen yerlerin başında Kudüs'teki Mescit-i Aksa camisinin altı gelmektedir. İkinci iddia edilen yer ise Lut gölünün altıdır. Üçüncü iddia edilen yer Antakya, dördüncü iddia edilen yer ise İstanbul'dur. Ahit Sandığının Antakya'nın hangi bölgesinde olabileceği hususunda belli bir yer belirtilmemektedir.

Ahit Sandığının İstanbul'da olabileceği konusunda iki yer öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Topkapı Sarayı'nın altıdır. Sandığın İstanbul'da olabileceği iddia edilen ikinci yer ise Ayasofya'dır. İddiaya göre, Hristiyanlığı ilk kabul eden Roma İmparatoru Kostantin'in annesi Helane, Kudüs'e gitmiş ve orada bulunan kutsal emanetleri imparatorluğa getirmiştir. Gizemli güçleri olduğuna inanılan bu kutsal emanetler arasında Ahit Sandığı da bulunmaktadır. Tanrı ile iletişime geçme aracı olduğuna inandıkları Ahit Sandığını ilk önce Aziz Polievktos kilisesine götürmüş, daha sonra imparatora rüyasında Musa Peygamberin söylemesi üzerine Ayasofya'ya koymuştur. Bu yüzden Ahit Sandığının hala Ayasofya'da olduğuna inanılmaktadır.[70] Bazı iddialara göre ise 1204'teki Latin istilasında, Tapınak Şövalyeleri Ayasofya'da sandığı aramışlardır.[71] 2021 yılında İstanbul'un fethinin 650. yılı kutlamalarında Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından hazırlanan gösteride Ayasofya üzerinde Ahit Sandığının gösterilmesi ve Ahit Sandığı ile ilgili Kur'an ayetinin Türkçesinin seslendirilmesi oldukça dikkat çekicidir.

Sandık M.Ö. 586 yılında, Buhtunnasır/Nebuketnazzar'ın Kudüs'ü işgal ettiğinde ve Yahudi Mabedini yıktığında kaybolmuştur. Yahudilerin bu tarihten itibaren aradıkları en kutsal şey bu sandıktır. Sandığın olma ihtimalî olan üç yerden ikisi Türkiye'dedir. Birinci yer Kudüs, ikinci yer Antakya, üçüncü yer ise İstanbul'dur. Yahudiler tarafından Anadolu'nun neresinde olursa olsun yapılan bir araştırmanın amacının Ahit Sandığını araştırma faaliyeti olabileceğini göz ardı etmemek gerekir.

---

70 Erhan Altunay, "Ayasofya'da bilmediğimiz daha inanılmaz şeyler var" (13.05.2019) https://www.star.com.tr/kultur-sanat/arastirmaci-yazar-erhan-altunay-ayasofyada-bilmedigimiz-daha-inanilmaz-seyler-var-haber-1453443/ (12.06.2022).

71 https://www.yenicaggazetesi.com.tr/fatihin-portresindeki-sandigin-sirri-gizli-orgutlerin-halen-aradigi-sandikta-ne-var-454416h.htm (12.06.2022).

İKİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLAR AÇISINDAN TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

Hristiyanlık, İsa'nın çevresinde gelişen ve Yahudilik'teki Mesih inancına dayanan bir dindir. Hristiyan kelimesi, İbranicesi maşiah (yağlanmış, takdis edilmiş) kelimesinin Latincesi olan Hıristos'tan kaynaklanır. Zira Yahudi geleneğinde krallar ve üst düzey din adamları göreve atama merasiminde zeytinyağı ile takdis edilirlerdi. Bu nedenle Yahudiler geleceğini bekledikleri kurtarıcılarını böyle isimlendirmişlerdi. Buna dayanarak, İsa da kendisinin Mesih olduğunu belirtmiştir.[72] Dolayısıyla Hristiyanlık dinîne inananlara verilen Hristiyan ismi, Hıristos'a inanan, onun yolunu takip eden anlamına gelmektedir. Bu isim ilk defa M.S. 40 yıllarında Antakya'da telaffuz edilmiştir. Bunun yanında Hristiyanlık, İsa'nın adına izafeten İsevîlik, İsa'nın doğum yeri olan Nasıra'ya izafeten Nasârâ isimleri ile de ifade edilmektedir.[73]

İsa, Tanrı'nın daha önce gönderdiği dinîn bozulduğunu ve aslına döndürülmesi gerektiğini vurgulayarak İsrailoğullarını Tanrı'nın Krallığına hazırlamak istemiştir. Ancak, putperest Roma yönetiminden kurtulmak için kurtarıcı Mesih'in geleceğine inanan Yahudilerden çok azı ona inanmıştır. Zira onlar, Davut soyundan beklenen kurtarıcının kral olarak geleceğine ve Yahudileri kurtarıp, onları dünyaya hâkim kılacağına inanıyorlardı. Dolayısıyla onlara göre İsa bu şartları taşımamakta ve Yahudiliği bozmaktaydı.[74] İsa'nın faaliyetlerinden Yahudilerin yanı sıra Filistin'e hâkim olan Romalılar da rahatsız olmuştu. Romalıların endişesi, İsa taraftarlarının sayı bakımından çoğalıp kendilerine askeri ve siyasi yönden zarar verebilecek olmalarıydı. Her iki grup da çareyi korku ve endişelerinin kaynağı olan İsa'yı M.S. 30'da çarmıhta öldürmekte bulmuştu.[75]

---

[72] Albert Houtin, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi", AÜİFD, çev. Abdurrahman Küçük, Cilt: 25, Sayı: 1, 1981, s. 439.

[73] Şaban Kuzgun, **Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri**, Ertem Matbaası, Ankara, 1996, s. 45-46; Şinasi Gündüz **Din ve İnanç Sözlüğü,** Vadi Yayınları, Konya, 1998, s. 278; Şinasi Gündüz, **Mitoloji ile İnanç Arasında: Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar**, Etüt Yayınları, Samsun, 1998, s. 81-82.

[74] Karl Bihlmeyer ve Hermann Tuchle, **I-IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık**, çev. Antun Göral, Güler Matbaası, İstanbul, 1972, s. 15-16.

[75] Mehmet Aydın, **Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 118; Annemarie Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş,** Külliyat Yayınları, İstanbul,

İsa'dan sonra Yahudi-Hristiyanlar[76] Yakup'un başkanlığında faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu faaliyetler neticesinde Hristiyanlığa inananların sayısında belli bir artış olmuş ve bu artış Pavlus'un Şam yolunda gördüğü bir vizyonla dine girmesiyle daha da hızlanmıştır. Yakup'un başkanlığındaki ilk Yahudi-Hristiyanlar, genelde Yahudiler arasında dinî yaymaya çalışırken, Pavlus, özellikle Yahudi olmayanlar arasında bu dini yaymaya çalışmış ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. Bu nedenle kendisine "Yabancıların Havarisi" veya "Milletler Havarisi" denilmiştir.[77]

İlk dönemlerde havarilerin sonraki dönemlerde de misyonerlerin yoğun çalışmaları neticesinde Hristiyanlık, birtakım zorluklarla birlikte Anadolu, Yunanistan, Mısır ve Roma'da kendisine taraftar bulmuştur. 313'de Roma imparatoru Konstantin'in bu dine girmesiyle rahatlayan Hristiyanlar, 380'de Teodosyus'un Hristiyanlığı tek resmi din haline getirmesiyle de kısa zamanda Roma imparatorluğu sınırlarında en etkili dinî nüfuza sahip olmuşlardır.[78]

Pavlus'la birlikte Hristiyanlığın Yahudiler dışındaki toplumlara yayılmaya başlaması, aynı zamanda Hristiyanlar arasında ilk ihtilafların çıkmasına neden olmuştur. İhtilafların konusunu genel olarak, putperestlikten Hristiyanlığa girenlerin Yahudi şeriatına uyup uymama meselesi oluşturmuştur. Bu ihtilafların giderilmesi için M.S. 48/49'da Havariler Konsili toplanmış ve Pavlus'un temsilcisi olduğu görüşe taviz verilmiştir.[79] İlk ihtilaflara giderek İsa'nın şahsiyeti, Teslis (Üçleme), İncillerin tekliği-çokluğu gibi yenileri eklenmeye başlamıştır. Bunun üzerine 325'de İznik, 381'de İstanbul ve 431'de Efes konsilleri toplanmış ve genel olarak Teslis inancı etrafında tartışmalar yapılmıştır. Aslında konsillerin toplanmasına neden olan ihtilaflar ve konsillerdeki tartışmalar, inanç ve uygulamaları birbirinden farklı bazı mahallî kiliselerin oluşması yanında ileride ortaya çıkacak büyük bölünmelerin başlangıcını

1999, s. 159; Linda Woodhead, **Hristiyanlık,** çev. Sevda Çalışkan, Dost Yayınevi, Ankara, 2007, s.25-26.

[76] Yahudi-Hristiyanlar tabiri, Hristiyanlığın başlangıcında Yahudi dinî kurallarını tatbik eden, Yahudi kökenli Hristiyanlar için kullanılan bir isimdir. Kudüs'teki ilk Hristiyan cemaat genel olarak Yahudilerden oluştuğundan, Yahudilik ve Hristiyanlık prensiplerine sahip bir karakter göstermiştir. İsa sonrası başlarında Yakup olan bu cemaat, İsa'ya inandıklarından Yahudilerden, Yahudi şeriatına tabi olduklarından da diğer Hıristiyanlardan farklılık arz etmiştir. Pavlus'un faaliyetleri sonucu Yahudi-Hristiyanlar tedricen kenarda kalmıştır.

[77] P. Luigi İannitto, **Hıristiyan Dinîn Esasları: Hıristiyan Aileler İçin Din Kitabı,** Sent Antuhan Kilisesi Yayını, İstanbul, 1982, s. 140-141.

[78] Ali Erbaş, **Hristiyanlık**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 32-34; Mehmet Taplamacıoğlu, **Karşılaştırmalı Dinler Tarihi,** Güneş Matbaacılık, Ankara, 1966, s. 192; Hüseyin Gazi Yurdaydın ve Mehmet Dağ, **Dinler Tarihi,** Gündüz Matbaacılık, Ankara, 1978, s. 194-195.

[79] Tümer vd. a.g.e., s. 268-369; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına*, s. 19.

oluşturmuştur. Zira İsa'da, insani ve ilahî iki tabiatın birleştiğini savunan Monofizit Kiliseler[80], 451 Kalkedon (Kadıköy) konsilinde İsa'nın iki tabiatlı olduğu yönünde alınan kararına itiraz ederek Hristiyan âleminde ilk bölünmenin oluşmasına neden olmuşlardır.[81] 869 yılında İstanbul'da yapılan 8. konsilde Kutsal Ruh'un kimden çıktığı ve Roma kilisesinin otoritesi gibi konular üzerine yapılan tartışmalar, Doğu ve Batı kiliseleri arasında ayin ve doktrinlerde farklılıkların oluşmasına sebep olmuştur. Nihayet 1054'de Papa'nın İstanbul Patriğini aforoz etmesi, kilisenin Doğu ve Batı kilisesi şeklinde kesin olarak ikiye ayrılmasına ve neticede Katolik ve Ortodoks mezheplerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Avrupa'da 16. yüzyılda Martin Luther tarafından başlatılan reform hareketleri neticesinde Protestan[82] mezhebi teşekkül etmiştir.[83]

Esasta vahye, kutsal kitaba ve tek tanrı inancına dayanan Hristiyanlık, daha sonraki dönemlerde Teslis'e yer vermiş ve inanç esaslarını bunun üzerine bina etmiştir. Hristiyan inancına göre Teslis, Baba (Tanrı), Oğul (İsa) ve Kutsal Ruh, olmak üzere üç unsurdan meydana gelmektedir. Teslis inancı, Kitabı Mukaddes'te açık bir şekilde belirtilmemektedir. Kavram ilk defa 180 yılında Antakyalı Theophilus tarafından kullanılmıştır. İncillerde geçen, "Baba", "Tanrı'nın Ruhu", "Tanrı'nın Oğlu", "Ben ve Baba biriz" ve özellikle "Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin"[84] ifadelerinden hareketle İznik (325) ve İstanbul (381) konsillerinin kararıyla oluşturulmuştur. Hristiyanlık'ta Teslis kısaca "Baba, (Tanrı), yaratıcı; İsa, kurtarıcı ve Kutsal Ruh ise takdis edici" şeklinde formüle edilmiştir.[85]

---

[80] Monofizit (Tek tabiat) kiliseler, İsa'da ilahî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat olduğuna inanan ve bu özellikleriyle diğer Hristiyan kiliselerinden ayrılmış olan Süryanî, Ermenî, Habeş ve Kıptî kiliselerinin genel ismidir. Bu kiliseler Doğu Ortodoks Kiliseleri içerisinde zikredilmekle birlikte aslında özerk ve bağımsız kiliselerdir. Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s. 173-174; Tümer vd. a.g.e., s. 303; Yakup Bilge, **Geçmişten Günümüze Süryaniler**, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul, 2001, s. 92-93.

[81] Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 1, 1985 s. 124-127; Mustafa Ünal, **Evrensel Dinlerde Kutsal Zamanlar: Takvimler Dini Gün Bayram ve Törenler**, Kayseri, 2000, s. 154-155; Ayrıca bkz., Francis Dvornik, **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a**, çev. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990, s. 3-18.

[82] Ortodoksluk mezhebi hakkında geniş bilgi için bkz., Olivier Clement, "Ortodoksluk Mezhebi", **Din Fenomeni**, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1993, s. 199-205.

[83] K. Bilhmeyer-H. Tuchle, a.g.e., s. 84-85; Ünal, a.g.e., s. 155.

[84] Matta, 3: 16; 4: 3-6; 10: 20; 28: 19; Yuhanna, 10: 30 vd.

[85] Thomas Michel, **Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş,** Orhan Basımevi, İstanbul, 1992, s. 64-69.

Hristiyanlığın kutsal kitabına “Kitab-ı Mukaddes” veya “Kutsal Kitap” ismi verilir. Kitab-ı Mukaddes denildiğinde, Hristiyan kilisesinin resmiyet atfettiği ve dinî otorite kabul ettiği bütün kutsal yazmalar koleksiyonu anlaşılmaktadır. Kitab-ı Mukaddes içinde yer alan kutsal yazmalar, “Eski Ahit” ve “Yeni Ahit” olmak üzere iki kısma ayrılır. Eski Ahit veya “Eski Anlaşma” isimli kısım Yahudi kutsal kitabı olan Tanah’tır. Hristiyanların elindeki Eski Ahit, Tanah’ın Yunanca Yetmişler Çevirisi olduğundan, Yahudilerin kabul ettikleri Tanah ile kitap sayısı ve tertip bakımından birtakım farklılıklar içermektedir. Bu farklılıklarla birlikte, Hristiyanlar, Tanah’taki Musa’ya atfedilen Tora (Tevrat)’yı ve ondan sonraki Yahudi peygamberlerine ait olan kutsal kitapları Eski Ahit olarak kabul etmişlerdir. Böylece Hristiyanlık, başka bir dinîn kutsal kitabını kendi kutsal kitapları içinde bölüm olarak yer veren tek din durumundadır. Kitab-ı Mukaddes’in ikinci kısmını oluşturan Yeni Ahit veya “Yeni Anlaşma”, Matta, Markos, Luka ve Yuhanna tarafından yazılan dört İncil, “Resullerin İşleri”, “Yirmi Bir Mektup” ve Vahiy’den oluşmaktadır. Yeni Ahit’i oluşturan toplam yirmi yedi kitap, M.S. 3. yüzyıldan sonra Yunanca olarak kaleme alınmış ve oluşturulması yaklaşık dört asır sürmüştür.[86]

Hristiyanlık’ta, günlük, haftalık ve yıllık olarak gruplandırılan ibadetler, genellikle kilisede cemaat halinde ve papaz nezaretinde Kitab-ı Mukaddes’ten parçaların okunmasıyla gerçekleştirilir. Bunun yanında kişisel olarak yapılan dua ve perhiz de vardır. Kilisenin sembolü haç olduğundan, Hristiyanlar arasında haç çıkartmak yaygın olarak yapılan uygulamalardandır. Bunun yanı sıra vaftiz, evharistiya (ekmek-şarap ayini), kuvvetlendirme (konfirmasyon), günah itirafı, son yağlama, rahip takdisi ve nikah olarak isimlendirilen yedi sakramente (kutsal şey, ayin) uyulması dinîn gereklerindendir. Bu sakramentlerin tamamına Katolik ve Ortodokslar uymakla birlikte, Gregoryen Ermeniler altısını, Protestanlar ilk ikisini uygularlar. Uniteryenler ve Quakerlar (Kuveykırlar) ise bunların hiç birini kabul etmezler.[87]

Hristiyanlar açısından Anadolu’nun tamamı olmakla birlikte özellikle bazı yerler kutsal kabul edilmektedir. Zira Anadolu, günümüz Hristiyanlığının şekillendiği

---

[86] Mircea Eliade ve Ioan P. Couliano. **Dinler Tarihi Sözlüğü**, çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 117-118.

[87] Tümer vd. a.g.e., s. 293, 296-298; Ünal, a.g.e., s. 156; Ayrıca Hristiyan Sakramentleri hakkında geniş bilgi için bkz., Ali Erbaş, **Hıristiyan Ayinleri (Sakramentler)**, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 43-224.

coğrafyadır ve Türkiye'deki bazı yerler, kutsal kitaplarında geçtiğinden, önem arz etmektedir. Bu yerlerin kutsal kitaplarda geçmesi yanı sıra bu din mensuplarının yükledikleri sembolik anlamlar, Türkiye'nin güvenliğiyle ilgili bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu bölümün amacı özellikle Hristiyanlar açısında önem arz eden bu yerler hakkında bilgi vermektir.

Hristiyanlar kutsal kitaplarına Yahudilerin Tevrat'ına "Eski Ahit" olarak yer verdiklerinden dolayı, her ne kadar Tevrat'taki dinî hükümlere uymasalar bile bu Tevrat'ta geçen bilgilerin doğruluğuna inanırlar. Dolayısıyla Yahudiler için önem taşıyan Anadolu'daki yerler Hristiyanlar için de önemlidir. Özellikle Hristiyanlar da Hz. İbrahim'e büyük bir önem atfettiklerinden, onun hatırasıyla ilgili yer ve olaylara farklı bir anlam yüklemektedirler. Örneğin Hristiyanlar, Tanrı tarafından Yahudilere verilen seçilmişliğin nişanesi olan ve ilk defa Hz. İbrahim tarafın uygulanan sünneti, vaftiz ile izah etmektedirler. Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürmeleriyle Tanrı tarafından onlara verilen seçilmişliğin, vaftiz yoluyla Hristiyanlara geçtiğine inanırlar. Bu manada Hristiyanlar, Yahudiler kadar olmasa bile Anadolu'da Hz. İbrahim ile ilgili Harran, Fırat nehri gibi yerlere önem atfetmektedirler. Zira Tevrat, kutsal kitaplarının ilk bölümünü oluşturmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Anadolu'da Yahudiler ile ilgili önemli yerler incelendiğinden bu bölümde Hristiyanlar için öncelikli yerler üzerinde durulmaktadır.

2.1. ANADOLU COĞRAFYASI

Hristiyanlara göre Anadolu, "Tanrı'nın gezdiği, dolaştığı topraklar" olarak tanımlanır. Ayrıca Hristiyanlık Filistin'de ortaya çıkmakla birlikte şekillendiği coğrafya Anadolu'dur. İsa Peygamber zamanında tebliğini Filistin'de Galile ve Kudüs bölgelerinde Yahudilere yapmış ve o dönemde kendisine çok az kişi inanmıştır. Hristiyanlığın yayılması İsa peygamber sonrası Havariler dönemi ve sonrasına rastlamaktadır. Hristiyan teolojisine göre, Hz. İsa göğe yükseldikten sonra Kutsal Ruh havarilere girmiş ve onlar da farklı diller konuşmaya başlamışlardır. Böylece Havariler hangi dili konuşuyorlar ise o topluma gidip Hristiyanlığı yaymışlardır. Kutsal Ruh da Hristiyan ilahiyatında tanrının bir unsuru yani teslis (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) olarak kabul edildiğinden ve Havarilerin de bununla dolu olduğu kabul edildiğinden bunların

gezdiği yerler Tanrının dolaştığı yerler olarak kabul edilmektedir. Havarilerin de en çok misyon gezisi yaptığı yer Anadolu coğrafyasıdır. Havariler döneminde Hristiyanlığın ilk yayıldığı birçok taraftar bulduğu coğrafya Anadolu'dur. Bu husus Hristiyanların kutsal kitabının Yeni Ahit bölümünün "Resullerin İşleri" kitabı ve "21 Mektup"un bazılarında açıkça görmek mümkündür. Bu yayılma sürecinde Hristiyanlara en büyük tepki Roma imparatorluğundan gelmiştir. Özellikle miladi birinci yüzyıl ile dördüncü yüzyıllar arası Roma'nın baskı ve zulüm uygulaması, Anadolu coğrafyasında bulunan Hristiyanların yer altında ve ulaşımı zor olan yüksek yerlerde, yerleşim yerleri ve kiliselerin yapılmasına neden olmuştur. Bu manada Kapadokya bölgesindeki Hristiyan yapıları ve Sümela manastırı bu döneme ait kalıntılardır. Ayrıca Anadolu'nun bazı yerlerinde Yedi Uyurlar ile ilgili olarak kutsallık atfedilen mağaralar yine bu dönem ile ilgilidir.

313 yılında Roma İmparatoru Konstantin'in yayınlamış olduğu ferman ile Hristiyanlar imparatorluk içerisinde rahata kavuşmuşlar ve dinî gereklerini açıkça yapabilmişlerdir. [88] Hristiyanlar arasında farklı görüşlerin olması nedeniyle Konstantin görüş birliği sağlanması için 325'de konsil toplanmasını emretmiş ve böylece günümüz Hristiyanlığının şekillenme süreci başlamıştır. Dolayısıyla günümüzdeki Hristiyanlık M.S. 325'te başlayan Konsillerle şekillenmiştir. Katoliklere göre 21 ekümenik konsil vardır. Bunlardan ilk sekizi Türkiye'de yapılmıştır. Bu ilk sekiz konsil ile birlikte günümüz Hristiyanlığının inanç ve ibadetleri büyük ölçüde şekillenmiştir. Bu şekillenme sürecinde Tarsuslu Pavlus'un etkisi büyüktür. Zira bu konsil kararlarında İsa peygamberin ve ilk Havarilerin görüşlerinden ziyade Pavlus'un görüşleri referans alınmıştır. Hristiyan mezheplerinin tamamı için Anadolu'nun Tanrının gezdiği ve dolaştığı coğrafya olarak tanımlanması bunlar yüzündendir.

Hristiyanlar açısından Anadolu'nun bir diğer özelliği, 325 I. İznik konsilini takiben Roma topraklarında oluşturulan altı büyük başpiskoposluk (Roma, İskenderiye, Antakya, Kayseri, Efes ve Herakleia) merkezinden dört tanesinin (Antakya, Kayseri, Efes ve Herakleia) burada olmasıdır.[89] Bu altı büyük başpiskoposluk merkezlerinden Herakleia, gününüzde Milas ilçesinde yer almaktadır.

[88] M. Süreyya Şahin, "Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 1995, s. 56.
[89] M. Süreyya Şahin, a.g.e., s. 80.

2.2. ANTAKYA

Akdeniz bölgesindeki Hatay ilinin şehir merkezini oluşturan ve en eski tarihlerden itibaren doğu ve batı arasında önemli geçiş yerinde bulunduğundan dolayı Antakya, her dönemde önemli bir yer olmuştur. Tarihi eski çağlara uzanan Antakya, Roma döneminde Akdeniz havzasının en büyük şehirlerinden biridir. Bazı araştırmacılara göre ise Roma'nın üç büyük kentinden birisidir. Bu dönemde şehir, kalabalık bir nüfusa sahip olmakla birlikte olimpiyat oyunlarının düzenlendiği önemli bir ticaret ve zanaat merkezidir.[90]

Hristiyanlığın ilk dönemlerinde özellikle de Havariler döneminde Antakya Hristiyanlar açısından birçok noktadan önemli bir yere sahiptir. Bunlardan birincisi Kudüs'teki Roma baskısının Antakya'da olmaması ve şehrin ekonomik refahının huzurlu bir ortam meydana getirmesi nedeniyle Hristiyanlığı yayma noktasında toleranslı ve uygun bir ortama sahip olmasıdır.[91] Bu dönemde Roma, Filistin bölgesindeki Yahudilere şiddet ve baskı uygulamaktadır ve Hristiyanları da Yahudilerden ayırt etmediklerinden aynı baskı ve şiddete Hristiyanlarda tabii tutulmuşlardır. Bunun üzerine havariler, Roma baskısından kurtulmak ve Hristiyanlığı yaymak için Antakya'ya gelmeye başlamışlardır. Zira Antakya bu dönemde önemli bir ticaret merkezi olmasıyla halk müreffeh bir hayat yaşamaktadır ve bu da şehirde huzur ve barış ortamını sağlamıştır. Bu ortam da havarilerin Hristiyanlığı rahat yayma imkânı sağlamıştır. Antakya'nın bu durumu Yeni Ahit'in "Resullerin İşleri" kitabında anlatılmaktadır.

İkincisi imparatorluğun merkezi olan Roma ile ulaşımın Antakya'dan kolay sağlanması ve Antakya'nın Kapadokya, Asya ve Akdeniz ülkeleri için bir giriş kapısı teşkil etmesi nedeniyle Hristiyanlığın Anadolu'ya, Mezopotamya'ya ve Ege ve Yunanistan'a yayılmasında merkezi bir üst olmasıdır. İlk dönem Hristiyanları için Antakya'nın merkezi bir üst olması, şehrin önemli bir ticaret merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Doğudan ve batıdan ticaret için buraya gelen tüccarlara havariler

---

[90] Halil Sahillioğlu, "Antakya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, 1991, s. 228.

[91] Aydın. a.g.m., s.7

Hristiyanlığı anlatmışlar, onlarda döndüklerinde kendi şehirlerinde Hristiyanlığı yaymışlardır.

Üçüncüsü, daha önce İsa takipçilerine "Şakirler", "Galileliler", "Nasıralılar" gibi isimler verilirken "Hristiyan" ismi ilk defa Antakya'da verilmiş olmasıdır. Yani günümüzde kullanılan Hristiyan ismi ilk defa Antakya'da kullanılmaya başlanmıştır.[92] Hristiyan isminin ilk defa nerede ve ne zaman kullanıldığı konuşunda çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte yaygın kanaat bunun miladi 40 yılında Antakya'da kullanılmaya başlandığı yönündedir. Daha sonra bu isim havari ve önemli Hristiyan liderler tarafından kabul görmüş ve günümüzde İsa takipçileri ve onların dinlerini ifade etmiştir.[93] Diğer taraftan dört İncil'den sonuncusu olan Yunanna İncili'nin yazarı Yuhanna'nın İncili'ni miladi 90-110 yılları arasında Antakya veya Efes'te yazdığı iddia edilmektedir.[94]

Dördüncüsü, Havarilerin ve ilk Hristiyan önderlerin sık sık buluşup Hristiyanlığı yaymak için yeni yöntemler geliştirdiği en önemli yerlerden birisi Antakya olduğundan, Hristiyanlar için ilk dönem kutsal hatıralarının merkezi olarak kabul edilmesidir. Resullerin İşleri kitabında yer alan anlatımlara göre, Antakya havariler için Kudüs'ten sonra ikinci önemli merkez konumundadır. Bu manada yolu Antakya'ya uğramayan havari hemen hemen yok gibidir. Bununla birlikte şehir genelinde Hristiyanlığı yayma faaliyetinde Havarilerden Barnaba ve Pavlus ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan Yeni Ahit bölümünün Resullerin İşleri kitabında Kudüs'ten sonra en fazla ismi zikredilen yer Antakya'dır. Bu manada ikinci ekümenik kilise Antakya'da kurulmuştur. Dördüncü yüzyılda metropolitlik, beşinci yüzyılda patriklik merkezi olan Antakya, konum itibariyle İstanbul ve İskenderiye patrikleri seviyesindeydi. Hristiyanlarca ekümenik ilk konsil olarak kabul edilen ve 325'de toplanan I. İznik Konsili öncesinde şehirde bölgesel nitelikte olan birçok konsil toplanmış ve dinî kararlar alınmıştır. Bu kararların bazıları da Hristiyan dünyasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Süryaniler için ilk patriklik merkezi olan Antakya'da günümüzde Katolik, Ortodoks ve çeşitli Hristiyan grupların patrikleri bulunmakla, fakat bunlar şehirde ikamet etmemektedirler.[95]

---

[92] Aydın, a.g.m., s. 7
[93] Resullerin İşleri, 3:10-15.
[94] Resullerin İşleri, 4: 8-14.
[95] Sahillioğlu, a.g.e., s. 7.

2.3. TARSUS

Tarihsel olarak Antakya'dan sonra Hristiyanlar için Anadolu'da ikinci önemli yer olan Tarsus'un adı Hitit tabletlerinde "Tarşa", Asur kayıtlarında "Tarzi", Grek metinlerinde "Tharsis", "Tarz", "Tarsi" ve "Tarsos", Arapça ve Osmanlıca kaynaklarında ise "Tersîs" ve "Tarsûs" olarak geçmektedir. Eskiçağlardan itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Tarsus ve çevresi, tarihi süreç içerisinde Hititler'le akraba olan Luvile, daha sonra Kizzuwatna, Kue, Asur, Pers, İskender, Selevki, Mısır, Roma ve Sâsâni hâkimiyetine girmiştir. Bölgenin Roma hâkimiyetinde olduğu sırada Hristiyan olan Pavlus'un Tarsuslu olması şehrin bir dinî merkez olmasını sağlamıştır[96]. Dolayısıyla Tarsus'un Hristiyanlar tarafından kutsal olmasını sağlayan Pavlus'tur.

Pavlus'un kim olduğunu ve Hristiyanlıktaki etkisi bilinmeden onun doğum yeri olan Tarsus'un bütün Hristiyan gruplar tarafından öneminin anlaşılması mümkün değildir. Asıl adı Saul olan Pavlus (Paul)'un doğum tarihi tartışmalı olmakla birlikte miladi 10 yılı olduğu kabul edilmektedir. Pavlus'un doğum tarihi tartışmalı olsa da doğum yerinin Tarsus olduğu kesindir. Diaspora Yahudisi olan Pavlus'un yaşadığı dönemde Tarsus ve Kudüs Roma hâkimiyetindedir. Hristiyan olmadan önce Tarsus'ta yaşayan Pavlus o dönemdeki Yahudi mezheplerinden Ferisi mezhebine mensuptur. Yahudi olmakla birlikte Roma vatandaşı olan Pavlus'un "Saul" isminin Yahudi ismi, Paul/Pavlus isminin ise Romalı ismi olduğu iddia edilmektedir.[97] Fanatik bir Yahudi olan ve İsa peygamber hayatta iken ona inanmayan Pavlus, İsa Peygamberin vefatından sonra, Yahudi Yüksek Mahkemesi (Senhetrin)'nin verdiği, Şam'da bulunan Hristiyanları tutuklama yetki ile Şam'a giderken yolunda gördüğü vizyon ile Hristiyan olmuştur. Daha sonraki süreçte ise Pavlus, Hz. İsa'yı Romalılara ispiyon ettiğinden dolayı Havarilikten atılan Yahuda İsgaryot yerine Havari olarak seçilmiştir. Havari olduktan sonra Hristiyanlığı yayma konusunda yoğun çalışmaları olan Pavlus, Hristiyanlığı Yahudilerden ziyade putperestlere (Yahudi olmayanlar) yaydığından dolayı "Milletler Havarisi" ve "Yabancılar Havarisi" olarak isimlendirilmiştir. Hristiyanlığı yaymak için ortaya koyduğu düşünceden dolayı günümüz

[96] Ali Sinan Bilgili, "Tarsus", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 40, İstanbul, 2011, s. 111.

[97] Şinasi Gündüz, **Pavlus Hristiyanlığın Mimarı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 31-33.

misyonerlerinin örnek aldığı Havari, Pavlus'tur. Ayrıca günümüz Hristiyanlığı onun teolojik anlamda getirmiş olduğu yenilikler ve görüşler doğrultusunda gelişmiştir.

Günümüz Hristiyanlığı, Roma İmparatoru Konstantin'in emriyle ilki 325'te İznik'te gerçekleştirilen konsillerde alınan kararlar ile şekillenmiştir. Günümüz Hristiyanlığının ana teolojisi özellikle ilk sekiz konsilde oluşmuştur ve bunların da tamamı Anadolu coğrafyasında gerçekleşmiştir. Bu konsillerde alınan kararlarda da Hz. İsa'nın görüşlerinden ziyade Pavlus'un görüşleri referans alınmıştır. Dolayısıyla Pavlus, bütün Hristiyanlar tarafından önem atfedilen bir havaridir. Pavlus'un Hristiyanlar için önemini Süleyman Turan şöyle ifade etmektedir: "Hristiyan geleneğinde tarihsel İsa'nın da ötesinde yer tuttuğu kabul edilen ve vizyonu sonrası yaptığı misyoner faaliyetleriyle Hristiyan tarihinin en başarılı misyoneri olan Pavlus, bir zaman Yahudiliğin bir mezhebi olarak kabul edilen Hristiyanlığı bir dünya dinî haline getirmiştir." Modern bir yazar, "Pavlus yaşamamış olsaydı Hristiyanlığın durumunun ne olacağını tahmin etmenin imkânsız olacağını ifade eder.

Kilisenin mevcut sınırların ötesine genişlemesi olan misyon ilk dönemden itibaren Hristiyan kilisesinin karakteristiğini oluşturur. Hams Küng, misyoner Pavlus olmaksızın ne Katolik Kilisesi'nden ne de Hristiyan helenistik kültürden bahsedilemeyeceğini ileri sürer."[98] Bu manada Pavlus'un Hristiyanlar açısından önemi, günümüzde Hristiyan toplumların Hristiyan olmalarını Pavlus'a borçlu olmalarından kaynaklanmaktadır. Pavlus'un getirdiği yenilikler ve geliştirdiği teoloji olmasaydı günümüz Hristiyanların birçoğu olmazdı.[99] Diğer taraftan havariler arasında Anadolu'yu en iyi bilen Havari Pavlus'tur.[100] Dolayısıyla, Pavlus'un Tarsuslu olmasının bile bütün Hristiyanlar için Türkiye'nin hedef olması yeterlidir diye düşünmek mümkündür.

2.4. EFES

Kuruluş tarihi ve kurucuları kesin olarak belli olmayan Efes, M.Ö. XI. yüzyılda bir İyon şehridir. Daha sonra Lidya hakimiyetine giren şehir, M.Ö. 547-546 yılında

---

[98] Süleyman Turan, **Misyonerliğin Kurucusu Pavlus,** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 23-23
[99] Gündüz, *Pavlus*, s. 40.
[100] Turan, a.g.e., 28.

Perslerin eline geçmiş ve ardından M.Ö. 334'te İskender zamanında imparatorluğuna katılmıştır. İskender'in ordu komutanlarından Lysimakhos, Efes'i Panayırdağı ve Bülbüldağı arasında yeniden inşa ederek etrafını surlarla çevirmiştir. Sonradan Selevkosların egemenliğine giren Efes, M.Ö. 133'te Roma hâkimiyetine girmiş ve Asia eyaletinin merkezi olmuştur. Bu dönemde bir Hristiyanlık merkezi olan Efes, Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasıyla Bizans yönetimine girmiştir.[101]

Hristiyanların Türkiye'de birçok açıdan önem atfettikleri yerlerden birisi de Efes'tir. Hristiyanlık tarihi açısından bakıldığında Efes'in birinci önemi, Yeni Ahit'te yer alan 21. Mektup'tan, birinin Efeslilere, ikisinin ise Efes'teki Hristiyanların başkanı olan Timoteus'a, Pavlus tarafından yazılmış olmasıdır. Pavlus'un Yeni Ahit'te yer alan 14 mektubundan birisi olan "Pavlus'tan Efesliler'e Mektup"u, Hristiyan teologlar tarafından "Elçi Pavlus'un yazılarının tacı" ve "Pavlus'un üçüncü cennet mektubu" olarak değerlendirilmektedir.[102] Bu manada onun Miladi 60 tarihinde Efeslilere göndermiş olduğu bu mektup, Yeni Ahit'in en ilginç ve aynı zamanda maneviyat yönü yüksek olan mektuplarından birisi olarak kabul edilmektedir. Bu mektubun diğer bir önemi, Hristiyanların, ruhsal bakımından sıkıntılı oldukları zamanlarda bu mektubu okuyup dua etmeleridir. Resullerin İşleri kitabında bahsedildiği üzere, Efes'te önemli bir Yahudi cemaati bulunmaktadır ve Pavlus buraya ikinci ve üçüncü misyon yolculukları sırasında uğrayarak, misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur.

Pavlus'a ait olan ve 21 Mektup içerisinde yer alan iki mektup, Efes'teki Hristiyan cemaatin başında bulunan Timoteus yazılmıştır. Bu iki mektup Yeni Ahit'te "Pavlus'tan Timoteus'a Birinci Mektup" ve "Pavlus'tan Timoteus'a İkinci Mektup" isimleriyle yer almaktadır. Timoteus, Pavlus'un çıktığı ikinci misyon yolculuğu sırasında Listra'da (bu antik kent Konya'da yer almaktadır) Hristiyan olmuş ve Pavlus'un yaptığı misyon yolculuklarında ona arkadaşlık ve yardımcılık yapmıştır. Daha sonra ise Pavlus tarafından Efes'teki Hristiyanların başkanlık görevine getirilmiştir. Pavlus, on dört mektubundan on birini belli bir bölgedeki Hristiyan topluluklarına, dört tanesini ise şahıslara göndermiştir. Şahıslara gönderdiği üç mektuptan ikisi ise Timoteus'a dır. Bu mektuplardan anlaşıldığı üzere Pavlus, Timoteus'u çok sevmektedir ve birçok önemli işini ona yaptırmıştır. Pavlus'un diğer

---

[101] Feridun Emecen, "Ayasuluk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 4. 1991, s. 226.
[102] MakDonald, a.g.e., s. 483.

mektuplarında Efes'le ilgili diğer bir husus Filipliler'e gönderdiği mektubu ile Filimon'a gönderdiği mektubu Efes'te yazmış olmasıdır. Dolayısıyla yirmi yedi kitaptan oluşan Hristiyanların kutsal kitabı Yeni Ahit'in dört kitabı direkt Efes'le ilgilidir.

Efes'in Hristiyanlar tarafından önemli olmasının ikinci sebebi, Havari olarak kabul edilen Yuhanna (St. Jean) ve Hz. İsa'nın annesi Meryem ile ilgilidir. Havari olması tartışmalı olmakla birlikte Hristiyanlar tarafından Havari olarak kabul edilen Yuhanna aynı zamanda Dört İncil yazarından birisidir. Onun 90-110 tarihleri arasında yazdığı tahmin edilen İncilini yazdığı tahmin edilen yerlerden birisi Efes'tir.[103] Diğer taraftan Hristiyanlara göre, Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem zamanını Yuhanna ile birlikte Efes çevresinde bir evde geçirmiştir. Bununla ilgili tarihsel hiçbir kanıt ve belge bulunmamasına rağmen 19. yüzyılda Katolik rahibe Anne Catherine Emmerich (1774-1824)'in rapor edilmiş ve Clemens Brentano'nun kitabında toplanmış, vizyonlarıyla (görümleri/rüyaları) Hz. Meryem'in Efes'teki evi tespit edilmiştir. İlk yıllarda papalık evin gerçekten Hz. Meryem'in yaşadığı ev olup olmadığı hakkında herhangi bir fikir beyan etmemesine rağmen, bu ev Hristiyanlar tarafında düzenli olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır. 1891 yılında Bülbül Dağı'nda yapılan kazılarda M.S. 4. yüzyılda Hz. Meryem adına inşa edildiği söylenen bir kiliseye ait kalıntılar bulunmuş ve burası Vatikan tarafından "Patriklik Kutsanması"na layık görülmüştür. Bu kiliseye ilk ziyaret 1896'da Papa XIII. Leo tarafından yapılmıştır. Bu kalıntılar 1957'de Vatikan tarafından "Meryem Ana Evi" olarak onaylanmasıyla hac merkezi olarak ilan edilmiştir. Meryem Ana Evini 1967'de Papa 6. Paul ve 1979 yılında da Papa 2. Jean Paul ziyaret etmiştir. Efes Meryem Ana Evinin Hristiyanlar tarafından popüler olmasından kaynaklı olsa gerek, Anne Catherine Emmerich 3 Ekim 2004 tarihinde Papa II. Jean Paul tarafından kutsanmıştır. Burayı en son hac için ziyaret eden (2006 yılında) Papa, XVI. Benedict'tir. Gelinen süreçte, somut hiçbir veri olmamasına rağmen bir rüya ile Efes'teki Meryem Ana Evi Hristiyanlar tarafından önemli bir hac merkezi olmuştur.

Efes'in, Hristiyanlar tarafından üçüncü önemi, Hristiyanlık tarihinde önemli bir yer tutan ve günümüz Hristiyanlığının şekillenmesini sağlayan ekümenik konsillerden üçüncü konsilin Efes'te yapılmasıdır. Bu konsil, 431 yılında İmparator II.

---

[103] MakDonald, a.g.e., s. 489.

Thedose’nin emriyle toplanmıştır. Bütün Hristiyan mezhepleri tarafından ilk üç konsil kararları kabul edilmektedir ve üçüncüsü de Efes’te toplanmıştır. Efes ve çevresinin Hristiyan eskatolojisinde de önemli bir yeri bulunmaktadır.

2.5. “21. MEKTUP” VE TÜRKİYE’DE GEÇEN DİĞER YERLER

Hristiyanların kutsal kitabı olan Kitab-ı Mukaddes/Kutsal Kitap, “Eski Ahit” ve “Yeni Ahit” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İlk kısmını oluşturan Eski Ahit Yahudilerin Tanah/Tevrat’ıdır. Yeni Ahit kısmı ise 4 İncil, Resullerin İşleri, 21 Mektup ve Vahiy’den olmak üzere 27 kitaptan meydana gelmektedir. Dört İncil ve Resullerin İşlerinden sonra gelen 21 Mektup, Havarilerin Hristiyanlığı yaymak için çeşitli yerlere gönderdikleri mektupları içermektedir. Bu mektupların 14 tanesi Pavlus’a aittir ve bunların hemen hemen yarısı Türkiye’deki yerlere gönderilmiştir.

2.5.1. Galatya (Ankara)

Yeni Ahit kitaplarında yer alan 21 Mektuptan birisi olan “Pavlus’tan Galatyalılara Mektup”ta geçen “Galatya” bölgesi Türkiye’de İç Anadolu bölgesinde yer almaktadır.[104] William MakDonald’ın iddiasına göre, İskoçyalı, İrlandalı, Galli ve Bretonlular Kelt kökenlidir. Avrupalı Gallerin büyük bir bölümü M.Ö. 278’de Türkiye’ye göç etmişler ve yerleştikleri yere de “Galatya” ismini vermişlerdir.[105] Bu mektupta verilen bilgilere göre Pavlus buraya iki defa gitmiş ve bölgede Hristiyanlığı yayma faaliyetinde bulunmuştur.[106] Bu mektubun Miladi 49-58 yılları arasında yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Mektubun yazılış tarihi dikkate alındığında bu dönemde henüz Hz. İsa’nın hayatından bahseden İnciller yazılmamıştır. Hristiyanlara göre, bu mektup ilk Hristiyanlıkta çok önemli bir rol üstlenmiştir ve Hristiyanlığın Yahudi mezhebi görünümünden din haline gelmesini sağlamıştır.[107]

Mektuba konu olan Galatya bölgesi, M. Ö. 25 yılından itibaren Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kuzey bölgenin en önemli şehirleri arasında

[104] Kutsal Kitap, s. 1479.
[105] MakDonald, a.g.e., s. 439
[106] Pavlustan Galatyalılara Mektup, 4: 13-14; MakDonald, a.g.e., s. 440.
[107] MakDonald, a.g.e., s. 439.

Ankara, Sivrihisar ve Çorum yer alırken, Güney bölgesinin şehirleri arasında bugünkü Yalvaç ve Konya şehirleri yer almaktadır. Pavlus zamanında "Galatya" terimi coğrafi olarak Kuzeyi yani Ankara, Sivrihisar ve Çorum'u içine alırken, Romanın politik eyalet sisteminde Güney'i yani Yalvaç ve Konya'yı içine almaktadır. Bu bakımdan Pavlus'un mektubunu, Galatya'nın hangi şehirlerini içine alan bölgeye yazdığı tartışma konusudur. Bununla birlikte genel kanaat Pavlus'un mektubunu Ankara ve çevresindeki Hristiyanlara yazdığı kanaati yaygındır. Mektuptan anlaşıldığı üzere bölgede putperestlikten Hristiyanlığa geçenler yanı sıra Yahudilerden de bir grup bulunmaktadır.

2.5.2. Kolose

Pavlus'un mektup yazdığı ve bunun da 21 Mektup içerisinde yer aldığı Kolose, Anadolu'da Efes şehrinin yakınlarında yer almaktadır. İddiaya göre Kolose, Efes'ten Suriye'ye giden yol üzerinde kurulmuştur ve eski çağlarda çok önemli ve büyük bir şehirdir. Hristiyan kaynaklarına göre az da olsa Yahudi nüfusun bulunduğu Kolose, M. S. 60 yılında geçirdiği bir depremden sonra nüfusu ve önemi azalmaya başlamıştır. Pavlus'un bu mektubu, M. S. 62-63 yılları arasında yazdığı iddia edilmektedir. Pavlus, Koloselilere mektup yazmış fakat buraya hiç gitmemiştir. Kolose'daki cemaati Pavlus'un öğrencilerinden Epafras tarafından oluşturulduğu iddia edilmektedir.

Pavlus, Yeni Ahit'te yer alan "Filimon'a Mektup"unu Kolose'de yaşayan ve oradaki Hristiyanların önde gelen lideri Filimon'a göndermiştir.[108] Mektupta ifade edildiği üzere Filimon'un evi aynı zamanda kilise olarak kullanılmaktadır. [109] Bu konu hakkında Hristiyan teologlar arasında bir tartışma ve şüphe yoktur. Zira mektubun gönderildiği şahsın Filimon, dolayısıyla yerin de Kolose olduğu hususu ile ilgili kanıtlar çoktur. [110]

---

[108] MacDonald, a.g.e., C. 3. S. 256.
[109] Pavlus'tan Filimon'a Mektup, 1:2.
[110] Eduart Caka, **Pavlus'un Mektupları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bursa, 2009, s. 148.

2.6. İZNİK

Günümüz Hristiyanlığının kurumsallaşmasının ilk adımının atıldığı İznik şehri, tahminen M.Ö. 316 yılında İskender'in komutanlarından Antigones tarafından Askania (İznik) gölü kıyısında kurulmuş ve buraya "Antigoneia" ismini vermiştir. Daha sonra şehre hâkim olan Lysimakhos, şehrin adını karısı Nike'den hareketle "Nikaia" olarak değiştirmiştir. Arap kaynaklarında "Nîkıye" olarak geçen şehrin ismi İbn Battûta seyahatnamesinde "Yiznîk" olarak zikredilmektedir. Kuruluşundan itibaren önemli bir yerleşim yeri olan İznik, Bitinya (Bithynia) Krallığı'na başkentlik yapmıştır.

İznik şehrinin Hristiyanlar açısından önemi, günümüz Hristiyanlığının şekillenmesi ve kurumsallaşmasını sağlayan ekümenik konsillerin ilkinin burada yapılmasıdır. Roma imparatorluğu yapmış olduğu tüm baskı ve eziyetlere rağmen Hristiyan nüfusun artışını durduramayınca, İmparator Konstantin 313 yılında yayınladığı Milano fermanı ile Hristiyanlara ibadet hürriyeti vermiş ve el konulan mallarını geri iade etmiştir. Başka bir ifade ile Hristiyanlığı din olarak tanımış ve imparatorlukta Hristiyanlara bir statü vermiştir. Hristiyan dünyasında teolojik tartışmaları sonuçlandırma adına bir konsil toplanmasını isteyen Konstantin'in bu emri 323'te İznik'te toplanan birinci ekümenik konsil ile yerine getirilmiştir. Bu ve daha sonra devam eden konsiller neticesinde günümüzdeki Hristiyanlık şekillenmiştir.

200 piskoposun toplanmasıyla gerçekleşen 325 I. İznik konsilinin Hristiyanlık için getirdiği en önemli yenilik, Hz. İsa'nın Tanrılığının bu konsilde tanınmış olmasıdır. Ayrıca Yeni Ahit'in yirmi yedi kitabının son hali bu konsilde kararlaştırılmıştır. Diğer taraftan bu konsilde, farklı günlerde kutlanan Paskalya bayramının kutlama gününün tespiti gibi yirmi küsur konu karara bağlanmıştır.

Bu konsilden başka İznik'te 787 yılında yedinci ekümenik konsil olan II. İznik konsili toplanmıştır. Bu konsilin toplanma sebebi ikon meselesidir. Hristiyanlıkta kilise içlerinde resim, heykel, tasvir gibi unsurların bulunup bulunamayacağı konusu hep tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar Doğu Kilisesi ve Batı Kilisesi arasındaki ayrılığı da hep körüklemiştir. Bu konsilde ikonoklast[111] görüş reddedilmiş ve tasvirler kültünde yüceltilen resimlerin, tasvir ettiği şahıslar olduğu belirtilmiştir.

[111] Kilisedeki ikonlara karşı gelen ve onları kıranlar için kullanılan bir tabirdir.

2.7. İSTANBUL / AYASOFYA

Hristiyanlar açısında özellikle Hristiyanlık tarihi, Ayasofya ve Fener Rum kilisesinin merkezi olması gibi birçok açıdan önem arz eden İstanbul'un coğrafi konumu ile Hristiyanlık öncesi tarihçesi hakkında bilgi verilmesi konunun anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. İstanbul'un karalar ve denizler arasında bir geçit yerinde bulunması, coğrafi durumu bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

2.7.1. İstanbul'un Hristiyanlık Tarihindeki Yeri

Roma imparatorluğunun tüm baskılarına rağmen Hristiyan nüfusun imparatorluk sınırlarında hızla yayılması üzerine, İmparator Konstantin 313 yılında yayınladığı Milano fermanı ile Hristiyanlara ibadet hürriyeti vermiş ve bundan sonra Hristiyanlar için yeni bir dönem başlamıştır. I. Konstantin, 323 yılında Roma İmparatoru olduktan sonra İstanbul'u İmparatorluğun yeni merkezi yapmış ve şehri büyüterek, surlarla çevirip Roma'ya benzeterek yeniden inşa etmiştir. I. Konstantin, bu dönemde şehirde birçok binanın yanı sıra çok sayıda kilise de inşa edilmiştir. Bu kiliselerden ilk yapılanı "ilâhî huzur" ya da "kutsal barış" anlamına gelen Aya İrini kilisesidir.

I. Konstantin'den sonra tahta geçen I. Theodosios, zamanında Hristiyanlık tarihinde önemli bir yer tutan ekümenik konsillerden ikincisi 381'de İstanbul'da yapılmıştır. Bu konsilde günümüz Hristiyanların inanç esasları olan teslis akidesi şekillenmiştir. Başka bir ifade ile "Kutsal Ruh"un Baba ve Oğul ile aynı cevherden geldiği kabul edilerek teslisin üçüncü unsuru bu konsilde tamamlanmıştır.

I. Theodosios 383 yılında İmparatorluğun resmi dinînin Hristiyanlık olduğunu ilan etmesi belki de Hristiyanlık tarihinin en önemli olayıdır. Bu tarihten itibaren daha önce neden Hristiyan oluyorsunuz diye zulme uğrayan halk, bu tarihten sonra neden Hristiyan olmuyorsunuz diye zulme tabi tutulmuş ve insanlar canlarını kurtarabilmek için kiliselere akın edip Hristiyan olmuştur. Bu olay da devlet desteği olmadan bir dinîn gelişip kurumsallaşamayacağının en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Hristiyanlar için önem arz eden ekümenik konsillerden ikinci konsil dışında, dördüncüsü, beşinci, altıncı ve sekizinci konsiller İstanbul'da yapılmıştır. 451 yılında konsil Kadıköy'de yapılmıştır. Bu konsilde yeni bir iman formülü hazırlanmıştır. Bu formül şöyledir: "Hepimiz ittifakla bir tek ve biricik oğul İsa'yı kabul ediyoruz. Ve yine onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiatını kabul ediyoruz. Bu tabiatlar kendi arasında birleşmemiş, bölünmemiş, ayrılmamış ve değişikliğe uğramamıştır." Böylece, Monofizitizm bir kez daha reddedilmiş ve ana çizginin Diofizitizm (İsa'nın iki tabiatlı oluşu) olduğu vurgulanmıştır. Bu konsil kararları sonrası, Monofizitlerin ayrılmasıyla Hristiyan dünyasında ilk bölünme meydana gelmiştir. Beşinci ekümenik konsil II. İstanbul Konsili'dir ve 553 yılında yapılmıştır. Bu konsilde Monofizitler ve Nasturilik aforoz edilmiş, ayrıca Nasturilikle ilgili din bilimlerinin kitapları yasaklanmıştır. Altıncı ekümenik konsil olan III. İstanbul Konsili, 680-681 yılları arasında yapılmıştır. Bu konsilde de Monoteist görüş reddedilmiştir.

Hristiyan dünyasının tam ortadan bölünmesine neden olan sekizinci ekümenik konsil, 869-870 yıllarında yapılan IV. İstanbul Konsili'dir. Bu konsilin toplanma sebebi "filioque" meselesidir. I. İstanbul Kossili'nde (381) Kutsal Ruh'un teslisin üçüncü unsuru olduğu inancı karara bağlanmakla birlikte, Batı Kilisesi ve Doğu Kilisesi arasında Kutsal Ruh'un nasıl ortaya çıktığı yani filioque meselesi konusunda ihtilaf uzun yıllar devam etmiştir. Batı Kilisesi yani Roma Kilisesi Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan, Doğu Kilisesi yani İstanbul Kilisesi ise sadece Baba'dan çıktığını savunmuştur. 869-870 yıllarında İstanbul'da toplanan konsilde Roma Kilisesinin görüşü onaylanmıştır. İstanbul Kilisesi bu kararı kabul etmemiş ve aralarındaki tartışmalar uzun yıllar devam etmiş, 1054 yılında da Doğu Kilisesi, Batı Kilisesi'nden kesin olarak ayrılarak "Ortodoks" ismini almıştır. Doğu Kilisesi yani Ortodokslar Katoliklerin ekümenik olarak kabul ettikleri 8. Konsili ve kararlarını kabul etmemişler ve bundan sonra yapılan konsillere katılmamışlardır. Aslında teolojik anlamda tartışılan filioque meselesinin iki kilisenin kesin olarak ayrılmasına neden olanla bir mesele olamaması gerekirken, iki merkez arasında uzun yıllar devam eden ve ayrılmayı gerektiren siyasi bölünmüşlüğün sebebi gösterilmiştir. Bu tarihten itibaren İstanbul, Ortodoksların en önemli merkezi konumuna gelmiştir.

2.7.2. Ayasofya

İstanbul bütün Hristiyanlar için Kudüs yerine inşa edilmiştir. Yahudi için Kudüs'ün anlamı ne ise Hristiyanlar için de İstanbul o dur. Yahudiler için Kudüs'ün kutsallığı Mabetten, kaynaklıdır. Hristiyanlar için de Ayasofya'dan kaynaklanır. Aytunç Altındal'ın da belirttiği gibi, "Ayasofya'nın önemi şu: Ayasofya Hristiyanlık dinînin Kabe'si gibi bir şey. Bu Ortodokslar için de, Katolikler için de, Protestanlar için de böyle. Hristiyanlık ilk defa burada bir devletin resmi dinî oluyor." Hristiyan mezhepleri arasında birçok konuda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Fakat bütün Hristiyanların ittifak ettikleri hususlardan birisi Ayasofya'nın kutsallığıdır.

Dünyanın en ünlü mimarilerinden birisi olarak kabul edilen Ayasofya, 916 yıl boyunca kilise, 482 yıl boyunca cami olarak kullanılmıştır. İsmi, "kutsal" anlamına gelen "Aya" kelimesi ile "bilgelik" anlamına "sofia" kelimelerinin birleşmesiyle "Kutsal Bilgelik" veya "İlahi Bilgelik" anlamına gelmektedir. Bu isimden de kast edilen Hristiyan inancının temelini oluşturan teslisin ikinci unsurunu oluşturan Hz. İsa'dır. Dolayısıyla Ayasofya, İsa adına kurulmuş olan bir kilisedir. [112]

Günümüzdeki Ayasofya, daha önce aynı yerde yapılmış olan iki farklı kilise üzerine inşa edilmiştir. Bu kiliselerden ilki yapımı I. Konstantin zamanında başlayıp oğlu II. Konstantin zamanında (360) yapılmış olan kilisedir. Bu kiliseye, Aya İrini ile birlikte, Megale Eklesia, ismi verilmiş ve 404 yılında çıkan yangında yanmıştır. II. Teodosius'un, yıkılan bu kilisenin yerine yaptırdığı kilise, İmparator Justinianus yeni bir kilise yaptırır. Bu ikinci kilise, Justinianus zamanında 532'de çıkan Nika ayaklanmasında şehrin birçok yeriyle birlikte yanmıştır. Bu isyanı bastıran Justinianus, Konstantin nasıl İstanbul'u Yeni Roma'yı kurmak istediyse, o da buna benzer bir düşünce ile İstanbul'u Yeni Yeruşalim, yani Yeni Kudüs olarak kurmayı amaçlamıştır. Bu amaçla Justinianus, Kudüs'teki yıkılmış olan Süleyman Mabedinin aynısını İstanbul'da inşa etmek için 532-537 yılları arasında günümüzdeki Ayasofya'yı yaptırmıştır. [113] Ayasofya tamamlandığı dönemde Kudüs, Roma idaresinde olduğundan burada bulunan kutsal emanetlerin çoğu Ayasofya'ya getirilmiştir. Bu kutsal emanetler arasında kutsal kâse ve Ahit Sandığının da olduğu iddia edilmektedir.

---

[112] Semavi Eyice, "Ayasofya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1991 s. 206.
[113] Eyice, a.g.m., s. 207.

1054 yılında Hristiyanların Katolik ve Ortodoks olarak ayrılmadan önceki dönemde Ayasofya yaklaşık beş yüzyıl İstanbul kilisesinin patriklik merkezi, 1054'ten kiliseden camiye çevrilinceye kadar da yaklaşık dört yüzyıl Ortodoks kilisesinin merkezi olmuştur. Ayasofya aynı zamanda Bizans'ın taç giyme törenleri gibi imparatorluk törenlerine ev sahipliği yapmıştır. 1204'te IV. Haçlı seferi sırasında İstanbul'u işgal eden Katolikler Ayasofya'yı yağmalamışlardır. Bu yağmalamada Ayasofya'da bulunan kutsal emanetlerin birçoğu batı kiliselerine götürülmüştür. Latin İstilası (1204-1261) olarak bilinen bu dönemde Ayasofya, Roma Katolik kilisesine bağlı bir katedrale dönüştürülmüş, 1204 tarihinde Latin imparatoru I. Baudouin imparatorluk tacını Ayasofya'da giymiştir. Latin istilası sonrası Bizans, Ayasofya'nın tamiratını ancak 1354 yılında tamamlayabilmiştir. İstanbul'un fethiyle birlikte camiye çevrilen Ayasofya, müzeye çevrildiği dönem dışında, aynı fonksiyonunu devam ettirmektedir. [114]

Justinien tarafından yapıldığı tarihten itibaren, Yahudiler için Kudüs, Müslümanlar için Mekke, ne değer ifade ediyorsa tüm Hristiyanlar için de İstanbul aynı değeri ifade etmeye; Yahudiler için Süleyman Mabedi, Müslümanlar için Kâbe ne anlam ifade ediyorsa tüm Hristiyanlar için de Ayasofya aynı anlamı ifade etmeye başlamıştır. Günümüzde de tüm Hristiyanlar için İstanbul ve Ayasofya aynı anlamda kutsaldır. Zira İstanbul'un yeni Kudüs olarak inşa edildiğinde ve Ayasofya'nın da Süleyman Mabedi ölçülerine göre onun yerine yapıldığı tarihte, günümüzdeki Hristiyanlar arasında mevcut olan Katolik, Ortodoks ve Protestan gibi kitlesel olarak mezhepsel ayrılık bulunmuyordu.

Hristiyanlar için dinî açıdan bu denli önemli olan İstanbul, özellikle de Ayasofya konusunda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin günümüzdeki gücü ve durumu dikkate alarak çok hassas ve dikkatli olması gerekmektedir.

2.8. YEDİ VAHİY KİLİSESİ

Yeni Ahit'in en son kitabı olan Vahiy kitabında geçen Yedi Vahiy Kilisesi, Erken Hristiyanlık döneminin yedi büyük kilisesi olarak kabul edilir ve tamamı Türkiye sınırları içerisinde Ege bölgesindedir. Yuhanna tarafından Patmos adasında

[114] Eyice, a.g.m.,s. 207.

yazıldığı iddia edilen Vahiy kitabı, İsa'nın tekrar gelip Tanrının krallığını kurmadan önce olacak olaylardan bahsetmektedir. Bu manada son kitap olmasından dolayı, Eski Ahit'ten başlayıp, Yeni Ahit'teki bütün kitapların son durağı olarak kabul edildiğinden dolayı önem atfedilen bir kitaptır. Hristiyanlıkta simgesel bir öneme sahip olan yedi kilise, Vahiy kitabında "yedi altın kandillik", bu kilisenin melekleri de "yedi yıldız olarak" olarak tanımlanmaktadır. [115]

Yerel halk tarafından kurulduğu iddia edilen yedi kilise, Hristiyanlığın Anadolu'da yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu nedenle bu kiliseler ve bulunduğu yerler Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilir ve hac ibadeti için ziyaret edilir. Bütün Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen Yedi Vahiy Kilisesi, Efes (Ephesos), İzmir (Smyrna), Bergama (Pergamon), Salihli (Sardes), Alaşehir (Philadelphia), Denizli (Laodikeia) ve Akhisar (Thyateira)'dır. [116] Bu kiliseler ve eskatolojik anlamları çalışmanın üçüncü bölümde detaylı olarak ele alınmaktadır.

2.9. AĞRI DAĞI

Tevrat kaynaklı Nuh'un gemisinin Ağrı dağında bulunduğu inancı ve Türkiye'de hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için kutsal mekân oluşturmak için pek çok kişiyi bu dağda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Ayrıca misyonerlik faaliyetleri ve Ağrı dağının taşıdığı stratejik önemi sebebiyle araştırmalar geçmişten günümüze artarak devam etmiştir. Batılar tarafından Ağrı dağında Nuh'un gemisini arama faaliyetleri artarak devam etmiştir. [117]

1959 yılında bu gemiye ait olduğu iddia edilen izlerin Doğubayazıt'ta bulunduğu ortaya atılmıştır. Yabancı araştırmacılar, bölgede araştırma yapmış, fakat Türk yetkililere baştan savma bir rapor vermişlerdir. Heyet ve onlara başkanlık eden Yüzbaşı İlhan D., yaptıkları araştırma esnasında buranın daha önce köylülerin tarla olarak kullandıkları bir alan olduğunu, bu şeklin ise toprak kayması sonucu oluştuğunu tespit etmiştir. İşin ilginç olan yanı yukarıda bahsedilen araştırmaya finansal destek veren kuruluşun Dünya Kiliseler Birliği'nin olmasıdır.[118] Batı'nın bunun üzerinde

---

[115] MacDonald, a.g.e., s. 569- 578.

[116] William MacDonald, a.g.e., C. 3, s.578-579.

[117] Tanyu, *Nuh'un*, s. 56.

[118] http://www.hurriyet.com.tr/gundem/nerede-oldugu-kesfedilmisti-nuhun-gemisi-bu-kez-agri-dogubayazitta-3-boyutlu-olarak-goruntulendi-41374308 (14.11.2019)

durmasının asıl nedeni kutsal kitaplarının doğruluğunu ispatlamak ve kendilerince kutsal olan yerlerin Türklerin elinde olduğu algısını oluşturmaktır.

Bu iddiaların çoğunun Ermeni kaynaklı olduğu tahmin edilmektedir. Zira Ermeniler, "Ağrı dağını dünyanın anası olarak kutsallaştırmakta ve hayali Ermenistan'ın merkezi olarak göstermektedirler". Sovyetler dönemindeki Ermenistan dinî önderi I. Vasken, Ağrı dağının vatanlarının merkezi olduğunu net olarak ifade etmiştir. Nitekim günümüz Ermenistan devlet armasında Ağrı dağı ve üzerinde Nuh'un gemisi ve Aras nehri yer almaktadır.[119] Diğer taraftan Ermenistan eski cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın, 2011 yılında "Ermeni Dili ve Edebiyatı Yarışması"nda bir öğrencinin "Batı topraklarımızı Ağrı Dağı'yla birlikte geri alabilecek miyiz" sorusuna verdiği yanıt şöyledir:

> *Bu sana ve senin nesline bağlı. Benim nesil üzerine düşen görevi başarıyla yerine getirdi. 90'lı yıllarda vatanımızın parçası Artsah'ı (Karabağ bölgesini) düşmanın elinden kurtardık. Her neslin bir görevi vardır ve bu görevi başarıyla yerine getirmesi gerek. Sen ve yaşıtların gücünü sonuna kadar kullanırsa en başarılı ülkelerden biri haline geliriz. Ama şunu da söylemem gerek. Günümüz dünyasında ülkelerin gücü ve itibarı yüzölçümüyle ölçülmüyor. Ermenistan modern, güvenli ve başarılı ülke olursa itibarı da o denli yüksek olacaktır.*[120]

Sarkisyan'ın, bu sözleriyle Ermeni gençlere Ağrı dağı ve çevresini işgal hedefi gösterdiği gayet açıktır.

2.10. URFA

Eski isimleri, Grekçe'de, "Edessa", Süryanice'de "Orhai", Ermenice'de "Urhay", Arapça'da ise "el-Ruha" olan Urfa'nın bilinen en eski tarihi, M.Ö. 303 yılına Seleucos I Nicator tarafından kurulmasına dayanmaktadır. Urfa'da kurulan ilk krallık, Osrhoene krallığıdır. M.Ö. 132'de kurulup, M.S. 244'de yıkılan bu krallık, Batılılar tarafından tarihte Hristiyanlığı ilk kabul edilen devlet olarak kabul edilmektedir.[121]

---

[119] Tahir Orucov, "Nuh'un Gemisi ve Ağrıdağı: Rivayetler, Realiteler ve Ermeni Tarihinin Yalan ve Tehrifi", **V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu** 16-18 Ekim 2019 Ağrı, s. 335.

[120] https://www.hurriyet.com.tr/sarkisyan-ne-demisti-18437012 (12.06.2022).

[121] Ernst Honigmann ve Nejat Göyünç. "Urfa" maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. 13, s. 50; Kâzım Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 7.

Rivayete göre, Osrhoene krallı Abgar M.S. 202 Hristiyanlığı devletinin resmi dinî haline getirmiştir. Bu tarihten itibaren Süryani edebiyatının önemli merkezlerinden birisi olan Urfa aynı zamanda Nasturi Hristiyanların önemli bir merkezi olmuştur. Hristiyanlık İran ve Orta Asya'ya buradan yayılmıştır. 451 yılında yedi piskoposluğun bulunduğu Urfa'da, bu dönemde ikamet eden metropolitler arasında Süryani Yakubiliğinin kurucusu Yakup Baradaios da yer almaktadır. 457 yılında Nasturiler, başkanları Narsai ile birlikte Urfa'dan sürülmüşlerdir. VI. yüzyılda Mezopotamya'nın büyük bir kısmına yayılan Monofizit Hristiyanlığı, VII. yüzyıla kadar, Urfa'da da önemli ölçüde taraftar bulmuştur. VII. Süryanilerin şehirden sürülmesiyle, Monofizit Hristiyanların sayısında azalma olmuştur.[122] Batılı oryantalistler özellikle Urfa'da kurulan Osrhoene krallığının tarihte Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinden dolayı Urfa'yı özel araştırma konusu yapmaktadırlar. Bunun sebebi I. yüzyıl Hristiyan inancının orijini ve gelişimini ortaya koymak ve böylece tarihi süreçte Hristiyanlığın geçirdiği evreleri tespit etmektir. Diğer taraftan Urfa bu dönemde kurulan okullarla önemli bir dinî merkez durumundadır. Bu okullarda Grekçe öğretilmekle birlikte eğitim dili ve kiliselerin müşterek dili Süryanice'dir.[123]

[122] Honigmann- Göyünç, a.g.m., s. 51-52.
[123] Sarıkavak, a.g.e., s. 10

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAHUDİ VE HRİSTİYAN ESKATOLOJİSİ AÇISINDAN TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

Yunanca "eschatos" (son) ve "eshata" (en son şeyler) kelimelerinden türetilen ve "son şeylerle ilgili öğretiler bilimi" anlamına gelen Eskatoloji, genel olarak dinlerin kâinatın ve insanlığın son durumu, kıyamet, ölüm sonrası hayat konusunda yaklaşımları konu edinen bilimdir. Günümüzde sistematik teolojinin bir alt kolu olarak kabul edilen Eskatoloji'nin araştırma alanları, dünyanın son zamanlarında gelecek olan kurtarıcı; iyilik ile kötülüğün son savaşı; Tanrı'nın dünyanın egemenliğini ele geçirmesi; kıyamet ve kıyamet sonrası hayattır. Birçok dinî gelenek, eskatolojik bağlamda kendi inananlarının kurtuluşunu esas almış ve öğretisini buna göre şekillendirmiştir. [124]

İçinde yaşadığımız dünya hayatının ve kâinatın yok olması olarak tanımlanan kıyamet, hemen hemen bütün dinî geleneklerde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle âlemin fani olduğunu ve zamanın bir başlangıcı ve sonu olup düz bir çizgide akıp gittiğini kabul eden Zerdüştîlik, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm gibi dinlere göre, dünya ile beraber içinde yaşanılan zaman da sona erer ve yeni bir dünya ile birlikte sonsuz zaman yani ahiret başlar.[125] Dünyanın ve insanın sonlu olduğunu kabul eden dinlerde, kıyametle ilgili olarak önemli hususlardan bir tanesi, kıyametten önceki dünya hayatının son zamanları yani ahir zamandır. Birçok dinî gelenekte ahir zaman, genellikle inançsızlık, şiddet, zulüm, kaos, doğal afet ve kötülüklerin arttığı bir dönem olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca bu dönem, Mesih/Mehdi ve Deccal'in ortaya çıktığı dönem olarak kabul edilmektedir.[126] Bu bölümde amaçlanan Yahudi ve Hristiyan geleneğinde kıyamet öncesi ahir zamanda olacağına inanılan olaylar ve bu olayların Türkiye ile ilişkisi üzerinde durmaktır.

---

[124] Batuk, a.g.e., s. 48,50; Gündüz, Din ve İnanç, s. 119-120.
[125] Erik J. Sharpe, **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram**, çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa, 2000, s.104-105; Gündüz, Din ve İnanç, s. 20.
[126] Sharpe, a.g.e., s. 24-25; Gündüz, Din ve İnanç, s. 20-120.

3.1. YAHUDİ ESKATOLOJİSİ VE TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

Yahudilik'te dünyanın genel ömrü haftanın yedinci gününe (şabat/cumartesi) nispeten yedi bin yıl olarak kabul edilmektedir. Yahudi inancına göre Tanrı kâinatı altı günde yarattı ve yedinci günü yani şabatı kutsal ilan ederek kendisine ibadete ayırmıştır. Bu günde Yahudiler üretime yönelik olarak hiçbir iş yapmazlar. Yedinci günden hareketle yedinci yıl (şabat yılı) teolojisi, gelişen Yahudilikte Yerest İsrail'de tarım arazileri ekilmez ve kendiliğinden yetişen meyve tarımsal ürünler herkesin kullanımına açılır, tarla sahibi bu ürünler üzerinde hak iddia edemez. Yedi defa yedi yıl (49 yıl/ şabat veya şemita döngüsü) geçtikten sonra yani ellinci yıl yovel (boşa çıkma)'dir ve mal sahibine geri döner. Bu kural gereği Yahudilikte toprak satma yoktur, 49 yıllığına kiralama vardır. Yedi bin yıl bittikten sonra ise kıyamet süreci başlar. Başka bir ifade ile kâinatın ömrü yedi bin yıldır ve sonrasında kâinat yok olacaktır. Yahudilikte takvim kâinatın yaratılmasından itibaren başlamaktadır. Yahudi takvimine göre, günümüz takvim yılı 5782'dir. Bunun anlamı kâinatın yaratılmasının 5782. yılı demektir. Yahudiler yedi bin yıllık dünya ömrünü faal altı bin yıl olarak kabul edip, bunu üç döneme ayırmaktadırlar. Bunların birincisi karışıklık dönemi, ikincisi hikmet ve şeriat dönemi, üçüncüsü ise Mesih dönemidir. Son bin yıl ise yani yedi bininci yıl ise şabatın karşılığı olduğundan Tanrı'nındır. Bu son bin yıl, kâinatın yenileşmesi olarak kabul edilir ve bu dönem geçince kıyamet kopacaktır.[127] Yahudilerin takvimi ve üç dönemden oluşan faal altı bin yılık süreyi dikkate aldığımızda, şuan Mesih dönemi içerisindedirler ve 1782 yıl geçmesine rağmen Mesih gelmemiştir. Bu durum 11 Haziran 2022 tarihinde CCN Türk televizyonunda yayınlanan "Akıl Çemberi" programında ekranlarda yer alan Benyanin Netanyahu'nun İsrail Dışişleri Bakanı olduğu dönemde Amerika Haham Başı ile aralarında geçen konuşmada şöyle ifade edilmektedir:

> *Hahambaşı: Son görüşmemizden beri işler ilerledi. Çok ilerlemeler oldu. Fakat ilerleme olmayan tek bir şey var. Mesih hâlâ gelmedi. O yüzden gelişini hızlandırmak için bir şeyler yapman lazım.*
> *Netenyahu: Yapıyoruz, yapıyoruz.*
> *Baş Haham: Belli ki yeterince yapmamışsın. Bak çok zaman geçti, ama o hâlâ burada değil. Hâlâ gelmesi için bu gün bile vakit bitmedi. Bu gün gelmesi için çaba harca sen.*

---

[127] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Dinlerde Mehdi Tasavvurları,** Sidre Yayınları, Samsun, 1997, s. 20-21; Tümer, a.g.m., s. 542-543; Ünal, a.g.e., s. 117.

Netanyahu: Evet, tamam.
Baş Haham: İyi haberler istiyorum. Neşe ve huzurla.[128]

Yahudilik'teki ahir zaman inançlarının karakteristiğinde kurtarıcı figürü olarak beklenen Mesih yer almaktadır. Üstün yeteneklere sahip bu Mesih figürü genellikle kötülün zirve yaptığı dönemde Yahudileri kurtararak hem dinen hem de siyaseten refaha ulaştıracak Yusuf veya Davut asil soyundan gelen kişi olarak tasvir edilmektedir. Nitekim Tanah'ta da, Tanrı'nın emirlerine uyulması hâlinde İsrailoğullarının diğer milletlerden üstün konuma geleceğine dair pek çok vaat yer almaktadır. Yahudilikteki kurtarıcı Mesih tasviri, İbn Meymun'un on üç maddelik inanç esasları listesinde on ikinci tanesini teşkil etmektedir. Bu esaslara, Yahudiler arasında çoğunluğa sahip olan Ortodoks Yahudi mezhebine mensup Yahudiler inanmakta ve Mesih'in gelişini beklemektedirler.

Mesih'i ifade etmek için Yahudi kaynaklarında, Meşiah (Mesih), Goel (kurtarıcı), Meleh ha-Meşiah (Kral Mesih) gibi kullanımlar karşımıza çıkmaktadır. İbranice de Meşiah olarak ifade edilen kelime esas itibariyle "yağlanmış" anlamına gelmektedir. Bu kelime Tanah'ta kralların başının yağlanması için kullanılan bir tabir olarak, kralın Tanrı'nın namına kutsanarak onun adına İsrail halkını yönetmesi anlamına gelmektedir. Tanrı tarafından seçilmiş olmasının bir göstergesi olarak kralların başının yağlanması uygulamasının benzerlerini başka Orta Doğu topluluklarında da görmek mümkündür. Tanah'ta Mesih unvanının Yahudilerden başka krallar için de, Pers kralı Koreş gibi, kullanıldığı görülmektedir. Sonraki dönemlerde kraldan başka başkohenlerin de bu şekilde anılmaya başlandığı görülmektedir. Öte yandan Tanah'taki Meşiah (Mesih) kullanımlarının hiçbirinde "ahir zamanda gelecek olan kurtarıcı" anlamı bulunmamaktadır. Tanah'taki Mesih kullanımı ile ahir zamanda gelecek olan kurtarıcı Mesih arasındaki tek ortak nokta, kurtarıcı rolünde beklenen Mesih'in kral rolünde olacağı ve siyasi liderliğiyle ön plana çıkacak olmasıdır.

Yahudilikte kıyamet öncesi olacak olaylar genel olarak Tanah'ın Hezekiel ve Daniel kitaplarında anlatılmaktadır ve buradaki ifadelerden hareketle kıyamet teolojisi ortaya konulmuştur. Özellikle Tanah'ın Hezekiel kitabı içerik bakımından oldukça önemlidir. Üç bölüme ayrılan bu kitabın ilk kısmında Yehuda ve Kudüs üzerine

---

[128] https://www.youtube.com/watch?v=8bV6VaabDdo&t=1530s (12.06.2022)

kehanetler[129], ikinci kısımda dünyanın diğer milletlerine ve yöneticilerine yönelik söylemler[130], üçüncü kısımda ise Yahve'nin kendi halkı olarak tanımladığı İsrailoğullarını sürgünden kurtararak kutsal topraklara döneceği, Yahve'nin adının bütün milletlerce bilineceği anlatılmaktadır.[131] Bu özellikler göz önüne alındığında Hezekiel kitabının özellikle Yahudi eskatoloji bağlamında önemli bir konumda yer aldığı söylenebilir.

Yahudilikte kıyamet öncesi olaylar genel olarak inanç esaslarında da yer alan geleceğini bekledikleri Mesih ve Mesih sonrası olaylar ile bağlantılıdır. Bu manada konunun daha iyi anlaşılması bakımından Yahudi Eskatolojisinin "Mesih öncesi dönem" ve " Mesih ve sonrası dönem" olarak incelemesi yapılmıştır.

3.1.1. Mesih Öncesi Dönem

Yahudi eskatoloji inancına göre, Mesih gelmeden önce dünyada dinsizlik, ahlaksızlık hâkim olacak, Yahudi düşmanları Kudüs'e saldıracak ve dünyada savaşlar, tabi afetler olacaktır. Dinsizlik ve ahlaksızlık bağlamında bu dönemde olacağı öngörülenler arasında, insanlarda utanma hissinin kalmaması; Yahudi ülkesinin zındıklığa düşmesi; idareciler tarafından halkın fazla dinlenmemesi; âlimler meclisinin fahişeler yuvası olması; Tevrat alimlerinde bilginin kalmaması; günahtan çekinenlerin küçük görülmesi; bütün dünya halklarının zina ve fuhuş gibi sapkınlardan oluşan güruhlara yönelmesi ve İsrailoğullarının da bu milletlerin adet ve törelerine uyması; oğulun babasının şerefini düşürmesi; büyüklere saygının kalmaması; kızın annesine, gelinin kaynanasına karşı gelmesi gibi olayları yer almaktadır.

Mesih öncesi dönemde olması öngörülen diğer olaylar arasında deprem, sel, yangın gibi felaketlerin artması; salgın hastalıkların çoğalması; güneşin ve ayın kararması ve yıldızların dökülmesi; dünyada verimin düşmesi ve kıtlık olması; pahalılığın artması; İsrail ülkesinin çöle dönmesi, tarlaların bakımsız kalıp dikenlerin yetişmesi; savaşların ve ihtilallerin artması; Kudüs'ün harap olması; sınır halklarının (komşu ülke halklarının) sefalet içerisinde şehirden şehre dolaşması ve yüzlerine bakanın olmaması; Babillilerin İsrail ülkesine ayak basması ve Fars atlılarının İsrail

---

[129] Hezekiel, 7: 1-27; Hezekiel, 8: 1-18; Hezekiel, 9: 1-11.
[130] Hezekiel, 20: 45-49; Hezekiel 21: 1-32
[131] Hezekiel, 36: 1-38; Hezekiel, 37: 1-28.

mezarlarını çiğnemesi, yer almaktadır. [132] Yahudi dinî kaynaklarına göre zikredilen bütün bu belalar Mesih'in gelişinden önceki 7 yılda zirveye ulaşacak ve "Mesih'in doğum sancıları" olarak adlandırılabilecek bu umutsuz dönemin sonunda, tam da bütün umutların tükendiği anda Mesih ortaya çıkacaktır.

Yahudi eskatolojisi bağlamında Mesih öncesi dönemle ilgili olarak Tanah'taki en dikkat çekici anlatımlardan birisi Hezekiel Kitabı 38-39 bablarında anlatılan Gog-Magog bahsidir. Gog ve Magog ayrı ayrı isimler olarak Tanah'ın çeşitli yerlerinde şecere bilgisi olarak verilirken Hezekiel kitabında ahir zaman bağlamında yer verilmiştir. Bu kitapta özellikle Gog ve ordusunun Filistin topraklarına yani İsrail ülkesine saldıracağı detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu anlatıya göre İsrail topraklarına gelerek İsrailoğullarına saldırı hazırlığı yapan Gog ve ordusunun Tanrı tarafından bu topraklara sürüldüğü/yönlendirildiği zikredilmektedir. Gog ve ordusu saldırmaya hazırlanırken Tanrı, Musa zamanında Mısır'a verdiği belalar gibi Gog ve ordusunun üzerine yağmur, dolu, ateş ve kükürt yağdırarak onları yok etmektedir. Ardından Gog ve ordusunun cesetleri Filistin topraklarına gömülecektir. Burada İsrailoğulları henüz herhangi bir savaşa girmeden Tanrı'nın doğrudan sürece müdahil olduğu görülmektedir. Nitekim bunun sonucunda da Tanrı bütün milletlerce tanınacaktır. [133]

Gog-Magog olarak ahir zaman bağlamında Hristiyan gelenek içerisinde Yeni Ahit'teki Vahiy Kitabı'nda zikredilirken, İslam geleneğinde ise Ye'cüc-Me'cüc ile özdeşleştirilmiştir. Kelimelerin etimolojisi hakkında çeşitli görüş bulunmaktadır. Fakat Yahudi kaynaklarında "Gog"un kral ve önder, "Magog"un da halk ya da belde için kullanıldığı görülmektedir. Yani Gog komutan konumunda lider, Magog ise Gog'un liderlik ettiği ordu ya da halk olarak düşünülmektedir. İbranice Gog ve Magog isimlerinin ebced değerlerinin yetmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sayı aynı zamanda Tevrat yorumlarında Gog ve ordusunun yetmiş ya da yetmiş bir milletten oluştuğuna dair rivayetleri de destekler mahiyettedir. Tarih boyunca Gog, Büyük İskender, Türkler, Moğollar, yakın dönemde Stalin, Hitler gibi çeşitli isimlerle özdeşleştirilmeye çalışılmıştır. Benzer şekilde Yahudi kaynaklarında Magog isminin de kimlere veya nerelere denk geldiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

[132] Sarıkçıoğlu, *Dinlerde*, s. 30; Tümer, a.g.m., s. 543.
[133] Bkz., Hezekiel, 38: 1-23; Hezekiel, 39: 1-29.

Genel kanaat, Magog'un Anadolu ve Kafkasya coğrafyasına işaret ettiği yönünde olmuştur. Bu sebeple de tarih boyunca bu coğrafyada hüküm sürmüş halklar (Türkler de buna dâhil), Yahudiler gözünde Gog-Magog'la özdeşleştirilmiştir. Anadolu coğrafyasına Türkler hâkim olduğundan günümüzde Yahudilere göre Gog-Magog Türkleri[134] temsil etmektedir.[135]

Hristiyan kaynakları ise Gog-Magog'u kayıp İsrail kabileleriyle ilişkilendirmiştir. Kafkasya bölgesinde insanların nüfuz etmesinin mümkün olmadığı dağların arasında hapsedildikleri ve ahir zamanda ortaya çıkarak insanlara saldıracakları ifade edilmektedir.

Tanah'ta Gog-Magog'un bir setle hapsedilmesi anlamı bulunmamasına rağmen MS. 1 yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Yahudi kaynaklarında ve Tevrat yorumlarında bu konu zikredilmektedir. Yahudi kaynaklarında Gog-Magog'u kuzeyin en uç bölgelerinde bir dağa hapsettiği anlatılan kişi İskender'dir.[136] Ortaçağ Yahudi tefsirlerinde bu kavmin çok güçlü olduğu, tek çıkış yerlerinin de İskender tarafından kapatıldığı ve ahir zaman geldiğinde Tanrı'nın o kapıyı açarak onları Kudüs'e yönlendireceği anlatılmaktadır. Yahudi, Hristiyan ve İslam kaynaklarında Gog-Magog, hayvansı davranışları olan kural-düzen tanımayan varlıklar olarak tasvir edilmektedir. Aynı zamanda onlar medeniyetten uzak insan görünüşlü olmasına rağmen hayvan tabiatlı, vahşi hayat yaşayan varlıklar olarak resmedilmiştir. Bir başka metinde onlar, Yafet'in neslinden gelen insanlar olarak pis, kaba, acımasız atlılar olarak, sayıca çok olup, insanlarda panik ve korku oluştururlar.[137]

Yahudi kaynaklarında kötülük, yıkım, bela gibi durumlar İsrail'in kuzeyi ile ilişkilendirilmiştir. Gog-Magog'un da kuzey dağlarına hapsedilmiş olması ve oradan gelecek olması bunu destekler niteliktedir. Hezekiel kitabında Gog ve ordusunun saldıracağı yer "dünyanın merkezi" olarak nitelendirilmektedir. Bununla genellikle Kudüs ve çevresi anlaşılmaktadır. Aynı zamanda kitaptaki anlatıda savaşın zamanı ile ilgili olarak aharit ha-şanim (yılların sonu) ve aharit ha-yamim (günlerin sonu) kullanımları mevcuttur. Genel kanaate göre bu ifadeler eskatolojik bir zaman

[134] Birçok günümüz Arap şovanistlerin Türkleri Yecüc-Mecüc olarak görmeleri ve Türk düşmanlığı yapmaları Yahudi kaynaklarındaki bu bilgiye dayanmaktadır.
[135] Meral, a.g.e., s. 52.
[136] Nitekim Kur'an'da da anlatım bu doğrultudadır ve tefsirlerde de Zülkarney'nin İskender olarak ifade edilmesi bu kaynaklara dayanmaktadır.
[137] Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, s. 65.

bildirmektedir. Mesih'in Gog-Magog savaşıyla ilgili bağlantısı net değildir. Bununla birlikte bu savaşın Mesih'in gelişinden bir müddet sonra gerçekleşeceğini iddia eden Yahudi bilginleri bulunmaktadır. [138] Bu bağlamda Hezekiel kitabındaki anlatımda Gog ve ordusunun kutsal topraklara saldırdığı esnada bir deprem gerçekleşeceği dikkati çeken unsurlardandır. Yani Tanrı, Gog ve ordusunu onlar henüz daha saldırı amacındayken yok etmektedir. İsrailoğullarının dâhil olmadığı savaş doğrudan Tanrı ile Gog ve ordusu arasındadır. [139]

Yahudi kaynaklarında ahir zaman "Armagedon Savaşı" adıyla bir savaş olacağından bahsedilmemesine rağmen özellikle modern dönem Hristiyan literatüründe ve ülkemizde de Gog-Magog denince akla gelen konulardan bir tanesidir. Yeni Ahit'in Vahiy Kitabı'nda ilk ve tek kez "Üç kötü ruh, İbranicede Armagedon denilen yerde topladılar" ifadesinde zikredilmektedir. Vahiy kitabı eskatolojik içerikli, özellikle de Evanjelik Hristiyanlar tarafından sıkça başvuru yapılan kitaplardan bir tanesidir. "Armagedon" etimolojik olarak "Har Megido (Megido Dağı)" anlamındadır ve bölge İsrail tarihindeki önemli savaşların gerçekleştiği bir yerdir. Bölge konum olarak İsrail'in kuzeyine konumlanmaktadır. Yahudi kaynaklarında yine kuzeyde yer alan Celile bölgesinin ahir zaman anlatıların önemli bir yere sahip olması, Gog-Magog'un ölülerinin gömüleceği yerin Megido bölgesini de içine alan Yizrael Vadisi olması ihtimalinin zikredilmesi sonucunda burası birçok Hristiyan araştırmacı tarafından Gog-Magog savaşının gerçekleşeceği yer olarak anlaşılmaktadır. [140]

3.1.2. Mesih ve Mesih Sonrası Dönem

Yahudi geleneğinde, Davud soyundan gelecek olan Mesih'in M.S. 70 yılında dünyanın dört bir yanına dağılmış olan İsrailoğullarını tekrar Filistin'de toplayacak ve Kudüs'te Süleyman Mabedini üçüncü ve son kez yeniden inşa edecektir. Böylece Yahudiler dünyanın en itibarlı ve güçlü milleti konumuna gelerek yeryüzüne egemen olacaklardır. [141]

---

[138] Meral, a.g.e., s. 60-65
[139] Hezekiel, 38: 19-23.
[140] Batuk, a.g.e., s. 85.
[141] Sarıkçıoğlu, *Dinlerde*, s. 35.

Yahudilikte, Mesih kelimesine eskatolojik bir anlam yüklenmesi M.Ö. I ve M.S. I. yüzyıllarda olmuştur. Bu dönemlerde Yahudi kaynaklarında yoğun Mesih tasavvurlarının oluşturulmasının en önemli sebeplerinden biri Hz. İsa ve Hristiyanlık olmuştur. Diğer sebeplerden birisi ise MS. 70 yılında II. Mabed'in Romalılar tarafından yıkılması ve Yahudilerin Filistin coğrafyasından dünyanın dört bir tarafına sürülmeleridir. [142]

Yahudiler genel olarak bekledikleri Mesih'in Davut soyundan geleceğine inanmaktadırlar. "Meşiah ben David" (Davud oğlu Mesih) olarak zikredilen bu Mesih'in yanı sıra kaynaklarda bir de soyu Yusuf'a dayandırılan "Meşiah ben Yosef" (Yusuf oğlu Mesih) veya Yusuf'un oğlu Efrayim'in soyuna dayandırılan "Meşiah ben Efrayim" (Efrayim oğlu Mesih) den bahsedilmektedir. Özellikle sözlü rivayetlerde ikinci Mesih algısı yani Davut soyundan gelecek Mesih ön plana çıkmıştır. Yahudi geleneğinde, Yusuf soyundan gelecek olan Mesih'in, Armilus (Deccal) tarafından öldürüleceği, ardından ise Davud soyundan gelecek olan Mesih'in gelerek öldürüp Yahudileri kurtaracağı inancı yaygındır. Rivayetlerde Yusuf soyundan gelecek olan Mesih'in en önemli özelliği olarak, M.Ö. 70 yılında dünyanın dört bir tarafına dağılmış olan Yahudileri tamamını kutsal topraklara tekrar getirmesi (böylece Filistin coğrafyası dışında hiçbir Yahudi kalmayacak); İsrailoğullarının düşmanlarına karşı savaşması ve bu savaşta ölmesi ile âdeta Davud oğlu Mesih'in gelişine yol açması zikredilmektedir. Yusuf soyundan gelecek Mesih'le ilgili en önemli rivayetlerden birisi de İsrailoğullarının kutsal topraklarda toplandıktan sonra Armilus'un Kudüs'e saldırması ve Yusuf oğlu Mesih dâhil çok sayıda Yahudi'yi öldürecek olmasıdır. Bu savaş sonrası Yahudiler çöllere kaçacaklar ve sefalet içinde yaşayacaklardır. Bu dönemde Eliyahu gelerek Davud soyundan gelecek Mesih'i müjdeleyecek, Mesih ortaya çıkınca Eliyahu, onu yağlayacaktır. Mesih de Armilus'u öldürerek Yahudileri özgürlüğe kavuşturacak; Armilus tarafından öldürülen Yusuf oğlu Mesih'i diriltecek ve Kudüs'te Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa edecektir. [143]

Yahudi kaynaklarında İsrailoğullarının yeterince Tanrı'ya yönelmemesi ve tövbe etmemesi durumunda Tanrı'nın onları yönlendirmek için bir öncü olarak Yusuf oğlu Mesih'i Celile bölgesinde ortaya çıkacağı ifade edilmektedir. Yine aynı

[142] Meral, a.g.e., s. 70.
[143] Batuk, a.g.e., s. 90-95.

kaynaklarda şayet İsrailoğulları Tanrı'ya gereğince yönelir ve yeterli tövbe ederlerse Yusuf oğlu Mesih'e gerek kalmadan doğrudan Davud oğlu Mesih'in geleceği belirtilmektedir. [144]

Yahudi takvimine göre Mesih dönemi olmasına rağmen Mesih'in gelmemesini Yahudiler, İsrailoğullarının tam olarak Tevrat'a uymamalarına ve işledikleri günahlara bağlamaktadırlar. Beklemelerine rağmen gelmeyen ve günahları sebebiyle geciktiğini düşündükleri Mesih'in gelişini hızlandırmanın en etkili yolu olarak tövbe zikredilmektedir. Gelişi hızlandıracak bir diğer husus da Tevrat çalışması yapmaktır. Tevrat'ın anlamları üzerinde kafa yormak, toplu olarak Tevrat çalışmak ve Tevrat'ın sınırlarına yönelik müzakerelerde bulunmak bu süreçte oldukça önem arz etmektedir. Bir diğer hızlandırıcı eylem de sadaka olarak zikredilmektedir. Mesih öncesi olacağı iddia edilen olaylarla birlikte İsrailoğullarının zalim yönetim altında iyice ezileceği, dayanacak güçleri kalmayacağı ve putperestliğe zorlanacakları sırada Yahudilerin Tanrı'ya yönelmesi sonucu Mesih gelecektir. [145]

Yahudi kaynaklarında Mesih'in Roma'nın girişinde düşkün cüzzamlı hastalar arasında yaşadığı, göreve başlayacağı anı beklediği bilgisi yer almaktadır. Kendisinin de cüzzamlı olduğu belirtilen Mesih, göreve başladığında sağlığına kavuşacaktır. Bu da İsrailoğullarının günahlarından kurtulacağı şeklinde yorumlanmaktadır. Geleneksel Yahudi inancına göre Mesih insanlar tarafından bilinmeyecek ve göreve başladığı ana kadar gizli kalacaktır. Erken dönem kaynaklarda Roma ile İtalya'daki Roma kastedilirken, sonraki dönemlerde İstanbul'un kastedildiği görülmektedir. Kurtuluş ve Mesih döneminin başlangıcı hususunda Yahudilerce esas alınan ilginç tarih, 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından fethi olmuştur. Bu dönemde Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler, Avrupa'daki Yahudi cemaatlerine mektup yazarak Osmanlı topraklarına göç etmelerini "İstanbul'un büyük Türk hakanı tarafından fethi, kurtuluş döneminin başlangıcıdır", yorumunu yapmışlardır. [146] Bu durumda Fatih Sultan Mehmet'in Gog, Türklerinde magog olarak değerlendirildiği aşikârdır.

Yahudi kaynaklarında Mesih'in önceki peygamberlere ait bazı eşyaları kullanacağına dair ifadeler yer almaktadır. Ayrıca Mabed yıkıldıktan sonra Roma'ya götürüldüğü iddia edilen Mabed eşyaları Mesih gelip III. Mabed'i inşa ettiğinde

---

[144] Meral, a.g.e., s. 70-72
[145] Hezekiel, 39: 1-20.
[146] Meral, *Yahudi Dinî*, s. 76-78.

Kudüs'e geri getirilecektir. Ahir zamanda Musa'nın asası başta olmak üzere bu emanetlerin Mesih tarafından ortaya çıkarılarak kullanılması onun kral Mesih olduğunun ispatı olarak algılanmıştır. [147]

Yahudilikteki Mesih inancı bağlamında çalışmanın konusuyla ilgili olan en önemli husus Yahudi kaynaklarında yer alan Armilus (Deccal) tasavvurlarıdır. Yahudi kaynaklarında genel kanaat Armilus ile Gog'un aynı şahsiyet olduğu belirtilmekle birlikte, ikisinin iki farklı kişiye işaret ettiğini söyleyenler de azımsanmayacak kadar çoktur. Hristiyan geleneğinde Pavlus ise, Tanah'ta geçen ve dinî gelenekte şeytan ile özdeşleştirilen Belial'in, Mesih'in karşısındaki Deccal olduğunu düşünmüştür. Armilus figürü özellikle 7. yüzyıldan itibaren Yahudi kaynaklarında yoğun bir şekilde kullanılmaya ve Deccal ile özdeşleştirilmeye başlanmıştır.

Yahudi geleneğinde Armilus esas itibariyle kurtarıcı ve Mesih olmadığı halde kendisini o şekilde sunan ve Tanrı'ya hizmet ediyormuş gibi görünerek insanları aldatarak kutsallık ve Tanrı adına olan bütün değerleri yıkan kişidir. Aslında erken dönem Yahudi kaynaklarında Yahudilere karşı savaşacak olan özel bir kişi anlamında değil genel anlamda Yahudilere düşman krallıkların zulümlerine vurgu yapılmakta iken, zaman içerisinde Yahudi âlimlerin bulundukları siyasi-dinî durumlara göre şekillendirdikleri ayrıca bu süreçte sahte mesih inancıyla da zenginleştirdikleri Yahudilere özgü bir Armilus/Deccal inancı ortaya çıkmıştır. [148]

Yahudi geleneğindeki rivayetler Armilus'un, Yusuf soyundan gelecek olan Mesih'e karşı savaşacağını ve onu öldüreceğini zikretmektedir. Kaynaklarda ayrıca Armilus ile ilgili olarak, onun zina mahsulü olacağı vurgulanarak, Roma'daki bakire bir heykelden dünyaya geleceği zikredilmektedir. Bu durum genellikle Meryem'le Deccal de sahte Mesih olarak İsa ile özdeşleştirilmiştir.

Bunun yanı sıra fiziksel özellik olarak; saçlarının altın sarısı, ayak tabanlarının yeşil olacağı, yüzünün genişliğinin bir karış olacağı, boyunun da genişliğinin de eşit ve 12 arşın olacağı, gözlerinin arasının bir karış olacağı, aynı zamanda gözlerinin içine çökmüş çukur vaziyette ve kan çanağı gibi kırmızı olacağı, iki kafasının olacağı, kel, küçük gözlü ve alnının cüzzamlı olacağı gibi daha pek çok çeşitli tasvirler

[147] Batuk, a.g.e., s. 81-83.
[148] Sarıkçıoğlu, *Dinlerde*, s. 40.

zikredilmektedir. Armilus'a ait bu tür korkunç betimlemeler, Yahudilerin düşmanı olan ve onlara zulmeden kral tasvirleri olması açısından anlaşılır görünmektedir. [149]

Armilus'un en dikkat çekici özelliklerinden bir tanesi de kendi düzenini oluşturarak insanların kendisine itaat etmesini sağlamasıdır. Rivayetlere göre Armilus herkese hükmedecek ve hükümranlığı dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar uzanacaktır. Kimse onun karşısında duramayacak, kendisine inanmayanları ise kılıçtan geçirecektir. Bazı rivayetlerde kutsal topraklara gelerek tahtını buraya kuracak ve milletleri kendisine iman ettirecektir. Burada kurduğu krallıkta kendi tanrısallığını ilan ederek özellikle Yahudi olmayan milletleri kendi Mesihliğine inandıracaktır. Öte yandan Yusuf oğlu Mesih ve İsrail'in önde gelenleri ona direnecek, yanlarına topladıkları adamlarla Armilus'a karşı isyan başlatacaklardır. Bunun üzerine Armilus topladığı geniş ordusu ile Kudüs'ün üzerine gelecek İsrailoğullarının önde gelenlerini ve beraberindekilerinden bazısını öldürecek, bazısını esir alacaktır. Yusuf oğlu Mesih'in ise öldürülerek cesedinin Kudüs sokaklarına atılmasını emredecektir. Kimsenin ondan kaçamayacağı, hatta ona direnen ve bu sebeple çöllere, dağlara kaçan İsrailoğullarının 45 gün boyunca aç susuz bir şekilde bitki kökleri yiyerek hayatta kalmaya çalışacakları anlatılmaktadır. İsrailoğulları arasından imanı zayıf olanların bu dönemde bir bir dökülerek ayıklanacağı, diğer imanlı İsraloğullarının ise Tanrı'ya acı ve kederle yalvaracağı zikredilirken ardından buna dayanamayan Tanrı'nın İsrailoğullarına Davud oğlu Mesih'i müjdeleyecektir. Bu Mesih çöllerdeki İsrailoğullarının yanına giderek kendini tanıtacak ve onlar da cesaret bulacaklardır. Ardından Davud oğlu Mesih Kudüs'e gelecek ve cesedi sokaklara atılan Yusuf oğlu Mesih'i diriltecektir. Burada mucizeler yapan Musa'nın asasını Davud oğlu Mesih'e teslim edecektir. Armilus, İsrailoğulları arasında yeni bir kral (Davud oğlu Mesih) çıktığını duyunca onları yok etmek üzere bir ordu toplayıp yola çıkacaktır. Armilus, ordusuyla kutsal topraklara geldikten sonra Davud oğlu Mesih, Armilus'la karşı karşıya gelecek ve Armilus'un yüzüne nefesiyle üfleyerek onu öldürecektir. Ardından da Armilus'un ordusu bozguna uğratılacaktır. Böylece İsrailoğulları sıkıntılardan kurtulacak ve Kudüs'te yeni bir Mesihi çağ başlayacaktır. [150]

---

[149] Meral, *Yahudi Ahir Zamanı*, s. 150-151.
[150] Bakut, a.g.e., s. 115-117.

3.2. HRİSTİYAN ESKATOLOJİSİ VE TÜRKİYE'NİN DİNİ JEOPOLİTİĞİ

Hristiyanlığın zaman tasavvurunda, Yahudilik'tekine benzer şekilde, üç devre söz konusudur. Bunlar, "Yaratılıştan önceki dönem[151]", "Yaratılış ile Hz. İsa'nın ikinci gelişi arasındaki dönem[152]" ve "Ebedi hayat[153]"tır. Yahudilerin aksine Hristiyanlar, Mesih olduğuna inandıkları İsa'nın -olması öngörülen olaylardan sonra- ikinci gelişini beklemektedirler. [154] Hristiyanlar da Tevrat'a Eski Ahit olarak inandıklarından bu kitapta yer alan eskatoloji ile ilgili öngörülere inanmaktadırlar.

Hristiyan eskatolojisinin temelinde Hz. İsa'nın tekrar dünyaya gelerek "Tanrı'nın Krallığı"nı kurması inancı yer almaktadır. Hristiyan inancına göre Miladi 33 yılında Kudüs'te Cuma günü çarmıha gerilerek idam edilen Hz. İsa, Pazar günü dirilmiş ve Celile bölgesine giderek Havarileriyle kırk gün geçirdikten sonra göğe yükselmiştir. Hz. İsa ilk gelişinde iddia edilen Tanrı'nın Krallığını kuramamış, bu beklenti onun ikinci gelişinde gerçekleşeceği teolojisi gelişmiştir.

Hristiyan teolojisinde Hz. İsa'nın ikinci gelişi ile ilgili süreç onun göğe yükselmesiyle birlikte başlamıştır. Markos İncilindeki "İsa, 'Size doğrusunu söyleyeyim' diye devam etti, 'Burada bulunanlar arasında, Tanrı Egemenliği'nin güçlü biçimde gerçekleştiğini görmeden ölümü tatmayacak olanlar var'"[155], ifadesinden hareketle Hz. İsa'nın son havari ölmeden tekrar geleceği şeklinde yorumlanmıştır. Diğer taraftan Matta, Markos ve Luka İncillerinde yer alan benzer ifadelerde İsa, gelişinden önce olacakları anlatmaktadır. Bu anlatımlardan anlaşıldığı üzere, İsa, tekrar gelişinden önce genel olarak öncelikle Süleyman Mabedinin yıkılacağını; sahte Mesihlerin çıkacağını; savaşların depremlerin kıtlıkların olacağını bildirmiş ve bunların doğum sancılarının başlangıcı olduğunu ifade etmiştir. İsa, Hristiyanlara, Hristiyanlığı bütün milletlere duyurmaları gerektiğini bildirdikten sonra Hristiyanların mahkemelere verileceğini; havralarda dövüleceklerini; herkesin kendilerinden nefret edeceğini; çocuklar anne babalarına başkaldırıp onları öldüreceğini; yıkıcı iğrenç şey ortaya çıktığında Yahudiye'de olanların dağlara kaçması gerektiği; bu sıkıntılardan sonra güneşin kararacağı, ayın ışık vermez olacağı, yıldızların gökten düşeceğini ve o

---

151 Korintoslular'a Birinci Mektup, 2: 7.
152 Galatyalılar'a Mektup, 1: 4.
153 Efesoslular'a Mektup, 1: 21, 2: 7.
154 Tümer, a.g.m., s. 543.
155 Markos, 9:1

zaman İsa'nın bulutlar içinde geldiğini göreceklerini haber vermektedir. Diğer anlatımlarda İsa gelişinin kimse tarafından bilinemeyeceğini ve gelişinin ansızın olacağını bildirmektedir. [156]

Kıyamete yakın İsa'nın gelişi ile ilgili Hristiyan mezheplerinde farklı anlayışlar söz konusudur. Protestanlar dışındaki mezheplere göre Matta, Markos ve Luka İncillerindeki anlatımlara uygun olarak onun gelişi ansızın olacaktır. Protestanlar içerisinde teolojilerinde Mesihçi ve Milenyarist (Binyılcı) öğretileri ön plana çıkaran dinî gruplar ve özellikle de Evanjelistlere[157] göre ise bu zamana kadar gelmeyen Mesih'in ikinci gelişine dünyayı hazırlamak ve bu gelişi hızlandırmak gerekmektedir. Bu manada Evanjelistler, kutsal metinlerinde İsa'nın gelişinden önce olması ön görülen olayların gerçekleşmesi için yoğun çaba harcamaktadırlar.

Evanjelistlere göre, İsa'yı inmeye zorlamak için öncelikle dünyanın İsa zamanındaki ortama göre hazırlanması, daha sonra ise İncillerde ve Vahiy kitabında anlatılanların gerçekleşmesi gerekmektedir. Dünyanın İsa zamanındaki ortama göre hazırlanması için öncelikle bir Yahudi devletinin kurulması ve bu devletin güvenliği için Orta Doğu coğrafyasının buna göre dizayn edilmesi gerekmektedir. Bunun ilk aşaması olarak, diğer Hristiyan mezheplerinin özellikle de Katolik Hristiyanlarının[158] tüm itiraz ve engellemek istemesine rağmen, İkinci Dünya Savaşı[159] sonrası, 1948 yılında İsrail devleti kurulmuştur. Zira İsa zamanında yarı bağımsız da olsa Filistin bölgesinde bir Yahudi devleti mevcuttu. İkinci aşama olarak bu devletin kendini koruması ve ileride tasarladıkları Armegedon Savaşı için nükleer silaha sahip olması gerekmektedir. Evanjelistlere göre, bunun dört aşamada gerçekleşmesi gerekmektedir.

Bu aşamalardan birincisi, Yahudilerin bir devlete sahip olmasıdır. Zira İsa zamanında Yahudilerin, her ne kadar Roma'ya bağlı olsa da yarı bağımsız, bir devletleri vardır. Bu birinci aşama 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. (1948 Yahudi takvimine göre Hz. İbrahim'in doğum tarihidir.)

---

[156] Markos, 13:1-37. Ayrıca bkz. Matta, 24:1-44; Luka, 21:5-33.

[157] Geniş bilgi için Bkz., Ali İsra Güngör, **Evanjelikler**, İlgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.

[158] Protestanların dışındaki mezheplere özellikle de Katoliklere göre, İsa'yı çarmıhta öldürdüklerinden dolayı Tanrı tarafından Yahudilere verilen seçilmişlik Hıristiyanlara geçmiştir ve bütün Yahudiler lanetlenmiştir. Yahudilerin lanetli olduklarından dolayı bir daha Filistin'de devlet kuramayacakları iddiası Katoliklerin iki bin yıllık kehanetidir.

[159] İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'in sözde Yahudi katliamı senaryosu olmasa, İsrail devleti kurulamazdı. Zira devlet kuracak sayıda bölgede Yahudi nüfusu bulunmamaktaydı.

Amerika'daki Evanjelist Neo-Conların her konuda İsrail'i desteklemesinin nedeni budur.

İkinci aşama, bu Yahudi devletinin nükleer silaha sahip olmasıdır. 1955-1965 yılları arasında Negev Nükleer Tesislerinde İsrail'in nükleer silah üretmesiyle bu aşamada gerçekleşmiştir. Evanjelistlerin, Yahudilerin nükleer silaha sahip olmasını istemesi, yine Vahiy kitabında öngörülen kitlesel ölümlerin gerçekleşmesi için olabilir.

Üçüncü aşama, dünyanın birçok yerindeki Yahudilerin Filistin'de yani İsrail'de toplanmasıdır. M.Ö. 70 Titus, II. Mabedi yıkmış ve Yahudileri dünyanın her tarafına sürmüştür. Bu olay sonrası Yahudiler için diaspora dönemi başlamıştır. Üçüncü aşama, Yahudilerin İsrail'e geri dönmelerinin sağlanmasıdır. [160] Şuan tamamlanmamış üçüncü aşamada oldukları görülmektedir. Fakat bunun gerçekleşmesi için bir takım faaliyetlerin yapıldığı bilinmektedir. 15 Kasım 2003 İstanbul'daki sinagog saldırısı[161], 7-9 Ocak Fransa'daki saldırılar ve Rusya'da önde gelen muhalif politikacı ve aynı zamanda eski Başbakan Yardımcısı Boris Nemtsov'un 28 Şubat 2015'te vurularak öldürülmesi buna örnek olarak verilebilir. 2015 yılında Fransa'da Paris'teki *Charlie Hebdo* Karikatür dergisine El-Kaide terör örgütü militanlarınca saldırı düzenlenmiş ve 12 kişi ölmüş, sonrasında aynı militanlar, Yahudi markete saldırmışlar ve 4 Yahudi'yi katletmişlerdir. Bu olay dünyada infiale neden olmuştur. Bu olaylar sonrası Netanyahu'nun, "İsrail'e göç etmek isteyen her Yahudi, burada sıcak bir kalp ve açık bir kucakla karşılaşacak. Aynı zamanda sizin de devletiniz olan bu ülkenin sizi de içine almasına yardımcı olacağız" açıklaması dikkat çekicidir. Zira Avrupa'da en çok Yahudi Fransa'da yaşamakta ve İsrail'e en fazla göç de bu ülkeden olmaktadır. Bu açıklama sonrası, Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande'nin, bu olayları kınamak için Paris yürüyüşüne katılmak isteyen Netanyahu'nun Fransa'ya gelmesine karşı çıkmıştır. 28 Şubat 2015 tarihinde Moskova'da öldürülen muhalif siyasetçi Boris Nemtsov da Yahudi'dir. Bu örnekler, İkinci Dünya Savaşı'nda Hitlerin Yahudilere yaptığı baskı ve katliamı hatırlatmaktadır. Hitler'in Doğu Avrupa'daki Yahudilere yönelik baskı ve katliamı olmasaydı acaba günümüzdeki İsrail devleti kurulabilir miydi? Aslında farkında olarak veya olmayarak Hitler, Filistin topraklarına devlet kurabilecek Yahudi nüfusunun göçlerle oluşmasını sağlamıştır.

---

[160] Ramazan Kurtoğlu, **Evanjalizm**, Orion Kitapevi, Ankara 2015, s. 89-91.

[161] 15 Kasım 2003 tarihinde Şişhane Neve Şalom Sinagogu'na düzenlenen saldırı sonucunda 28 kişi hayatını kaybetmiştir.

Dördüncü aşama ise 2023'e kadar Süleyman Mabedi (Kutsal Mabet)'nin tekrar inşa edilmesidir. Bu mabedin inşa edilebilmesi için Müslümanlar tarafından mukaddes kabul edilen Mescid-i Aksa ve Kubbedüs Sahra (bu iki cami aynı alanda bulunur) camilerinin yıkılması gerekmektedir. Zira Yahudilerin iddiasına göre Hz. Süleyman, Mabedi bu iki caminin bulunduğu alanda inşa etmiştir. İsrail, bu iki caminin yıkılması için bu alanın altında yoğun arkeolojik kazı çalışması yapmaktadır.[162] Ayrıca belli aralıklarla Mescid-i Aksa'ya baskınlar düzenlemektedir. Bu baskınlara tek tepki Türkiye'den gelmektedir. Evanjelist ve Siyonist Yahudilerin bu mabedi yaptıklarında Türkiye'nin açık hedef haline geleceği açıktır. Zira yukarıdaki Evanjelistlerin öngördüğü dört aşama gerçekleştikten sonra Hz. İsa'nın tekrar gelmesinin yolu Türkiye'den geçmektedir. Bunun Türkiye ile ilgili üç nedeni bulunmaktadır.

Birinci neden Yedi Vahiy Kilisesidir. Hristiyanlara özellikle Evanjelistlere göre, İsa'nın tekrar inmesiyle ilgili süreç Vahiy kitabında belirtildiği üzere, Meleklerin Yedi Vahiy Kilisesine seslenmesiyle başlar. "Ses, "Gördüklerini kitaba yaz ve yedi kiliseye, yani Efes, İzmir, Bergama, Tiyatira (Akhisar), Sart (Salihli), Filadelfya (Alaşehir) ve Laodikya'ya (Denizli) gönder", dedi".[163] Önceden de belirtildiği üzere bu Yedi Vahiy Kilisesinin tamamı Ege bölgesindedir.

İkinci neden Fırat Nehri'dir. Mabet inşa edildikten sonra, Vahiy kitabının anlatımına göre, Yedi Kâse/Yedi Bela meydana gelecektir. Birinci kâse: İnsanların üzerinde acı veren çıbanların çıkmasına neden olur. İkinci kâse denizlerdeki bütün canlıların ölümüne neden olur. Üçüncü kâse nehirlerdeki suların kana dönüşmesine neden olur. Dördüncüsü güneşin ısısının artıp insanlara büyük acı vermesine neden olur. Beşinci kâse büyük bir karanlığa ve birinci kâsenin çıbanlarının yoğunlaşmasına neden olur. Altıncı kâse: Fırat Nehri'nin kurumasına ve Mesih-karşıtı orduların Armageddon Savaşı için toplanmalarına, yedinci kâse çok yıkıcı bir depreme ve bunun ardından da dev dolulara neden olur. [164] Üçüncü neden ise Hz. İsa'nın Bülbüldağı'na inecek olmasıdır.

Bu bahsedilen yerlerin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin elinde olduğu müddetçe Evanjelistlerin bahsedilen dinî projelerini gerçekleştirmeleri zor gözükmektedir. Amerika'daki Siyonist ve Evanjelist yapıların birçok konuda

[162] Kurtoğlu, a.g.e., s. 106-109.
[163] Vahiy, 1:14
[164] Vahiy, 16: 1-21.

Türkiye’ye saldırmalarının arkasında bu dinî nedenlerin yattığının bilincinde olunması gerekmektedir.

SONUÇ

Tarihi bir olayın oluşmasına genel olarak üç faktör etki yapmaktadır. Bunlar siyaset, ekonomi ve dindir. Bu faktörler bir tarihi olayın ortaya çıkışında sebep olarak mutlaka vardır, fakat etki oranları birbirinden farklı olabilir. Bir tarihi olayda siyasi etken %60, ekonomik etken %30, dinî etken %10 iken başka bir tarihi olayda bu oranlar değişebilir. Birçok tarihi olayda asıl etken, siyasi ve ekonomik sebepler olmakla birlikte bunlar genel olarak dinî sebep veya sebeplerle kamufle edilmektedir. Zira toplumları ve milletleri harekete geçirmede din, önemli bir motivasyon gücü sağlamaktadır. Bazı durumlarda ise olayın asıl sebebi dinî iken bu siyasi veya ekonomik sebeplerle gizlenmeye çalışılmaktadır.

Berlin Duvarının yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünyada Soğuk Savaşın sona ermesiyle dünya iki kutuplu sistemden tek kutuplu sisteme geçmiştir. ABD Başkanı George H. W. Bush'un 11 Eylül 1990'daki Körfez Savaşı esnasında yaptığı konuşmasında ilk defa ifade ettiği Yeni Dünya Düzeni, aslında ABD merkezli ve ABD'nin hâkim güç olarak tasarlandığı bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Dünya Düzeninin, siyasi, iktisadi ve dinî bileşenleri olması kaçınılmaz bir gerçekliktir. Kısaca tek devlet, tek para birimi ve tek din olarak tanımlanabilecek Yeni Dünya Düzeninin Türkiye'yi de ilgilendiren siyasi bileşenlerinden bir tanesi, "Büyük Ortadoğu Projesidir". 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de gerçekleşen ikiz kule saldırılarıyla hayata geçirilen bu projenin en önemli siyasi ayağı, her ne kadar açıkça belirtilmese de, İsrail'in varlığını tehdit edebilecek olan ülkelerin bölünmesi veya ortadan kaldırılmasıdır. Bu projenin aslında teolojik bir takım öngörüler çerçevesinde yürütüldüğü ve projenin bu yönünün siyasi ve ekonomik sebepler ile örtülmeye çalışıldığını ifade edenlerin sayısı azımsanmayacak kadar fazla durumdadır.

Dünyadaki güç dengeleri ve bunların birbirleriyle olan mücadelesinde Türkiye, jeopolitiği gereği tartışmasız en önemli aktörlerden birisidir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, uluslararası ilişkilerde ve çevresinde meydana gelen olaylar karşısında elbette reel ve akılcı politikalar üretmek zorundadır. Bununla birlikte özellikle Yeni Dünya Düzeni bağlamında çevremizde olan olayların dinî arka planının ne olduğunu bilmek reel politiğe önemli katkı sağlamaktadır. Zira birçok stratejist Rusya-Ukrayna gelimi

öncesinde Rusya'nın Ukrayna'ya saldırmayacağı yönünde fikir ortaya atarken bunlarım tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Bu olay ve diğer bazı olayları sadece reel politik düzlemde izah etmek bazen yetersiz kalmaktadır. Bu durumda olayları anlamlandırmada ve alternatif politika üretmede teo-politiğe müracaat etmek kaçınılmaz olmaktadır.

Türkiye'deki bazı yerler, kutsal kitaplarda geçtiğinden, önem arz etmektedir. Bu yerlerin, kutsal kitaplarda geçmesinin yanı sıra onlara din mensuplarının yükledikleri sembolik anlamlar, Türkiye'nin güvenliğiyle ilgili bazı problemleri de beraberinde getirmektedir.

Hristiyanlar kutsal kitaplarına Yahudilerin Tevrat'ını "Eski Ahit" olarak yer verdiklerinden dolayı her ne kadar Tevrat'taki dinî hükümlere uymasalar bile bu Tevrat'ta geçen bilgilerin doğruluğuna inanırlar. Dolayısıyla Yahudiler için önem taşıyan Anadolu'daki yerler Hristiyanlar için de önemlidir. Özellikle Hristiyanlar da Hz. İbrahim'e büyük bir önem atfettiklerinden, onun hatırasıyla ilgili yer ve olaylara farklı bir anlam yüklemektedirler. Örneğin Hristiyanlar, Tanrı tarafında Yahudilere verilen seçilmişliğin nişanesi olan ve ilk defa Hz. İbrahim tarafın uygulanan sünneti, vaftiz ile izah etmektedirler. Zira onlara göre, Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürmeleriyle Tanrı tarafından onlara verilen seçilmişliğin vaftiz yoluyla Hristiyanlara geçtiğine inanırlar. Bu manada Hristiyanlar, Yahudiler kadar olmasa bile Anadolu'da Hz. İbrahim ile ilgili Harran, Fırat nehri gibi yerlere önem atfetmektedirler.

KAYNAKÇA

Adam, Baki. **Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat**, Seba Yayınları, Ankara, 1997.

Altunay, Erhan. “Ayasofya’da bilmediğimiz daha inanılmaz şeyler var” (13.05.2019) https://www.star.com.tr/kultur-sanat/arastirmaci-yazar-erhan-altunay-ayasofyada-bilmedigimiz-daha-inanilmaz-seyler-var-haber-1453443/ (12.06.2022)

Arar, A. Asım. “Yeni Dünya Düzeni Eskiyor mu?”, https://www.mfa.gov.tr/yeni-dunya-duzeni-eskiyor-mu_.tr.mfa. (12.06.2022)

Aydın, Mehmet. “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 27, Sayı: 1, 1985, s.123-148.

Aydın, Mehmet. **Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Batuk, Cengiz. **Tarihin Sonunu Beklemek Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Behar, Rabi Nisim. **İbranilerin Öyküsü**, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul, 2001.

Bihlmeyer, Karl ve Hermann Tuchle, I-IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık, çev. Antun Göral, Güler Matbaası, İstanbul, 1972.

Bilge, Yakup. **Geçmişten Günümüze Süryaniler**, Zvi-Geyik Yayınları, İstanbul, 2001.

Bilgili, Ali Sinan. “Tarsus”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C. 40, İstanbul, 2011, s.111-114.

Caka, Eduart. **Pavlus’un Mektupları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bursa, 2009.

Clement, Olivier. “Ortodoksluk Mezhebi”, **Din Fenomeni**, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1993, s. 199-205.

Çelebi, Ahmet. **Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik**, çev. Ahmet M. Büyükçınar ve Ömer F. Harman, Kalem Yayınları, İstanbul, 1978.

Dvornik, Francis. **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a**, çev. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990.

Eliade, Mircea ve Ioan P. Couliano. **Dinler Tarihi Sözlüğü**, çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

Emecen, Feridun. "Ayasuluk", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C. 4. 1991, s. 225-227.

Erbaş, Ali. **Hıristiyan Ayinleri (Sakramentler)**, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Erbaş, Ali. **Hristiyanlık**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. **Osmanlı Devleti'nde Yahudiler**, Seba İlmi Yayınları, Ankara, 1997.

Eryılmaz, Bilal. **Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.

Eyice, Semavi. "Ayasofya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C. 4, İstanbul, 1991, s. 206-210.

Güç, Ahmet. "Mâbed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C. 27, Ankara, 2003, s. 276-280.

Günal, Altuğ. "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", **Ege Akademik Bakış Dergisi**, 2004, s. 156-164.

Gündüz, Şinasi. **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Konya, 1998.

Gündüz, Şinasi. **Mitoloji ile İnanç Arasında: Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar**, Etüt Yayınları, Samsun, 1998.

Gündüz, Şinasi. **Pavlus Hristiyanlığın Mimarı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Güngör, Ali İsra. **Evanjelikler**, İlgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2016.

Honigmann, Ernst ve Nejat Göyünç. "Urfa" maddesi, **İslam Ansiklopedisi,** C. 13, s. 52-57.

Houtin, Albert. "Hristiyanlığın Kısa Tarihi", **AÜİFD**, çev. Abdurrahman Küçük, Cilt: 25, Sayı: 1, 1981, s. 437- 455.

http://www.hurriyet.com.tr/gundem/nerede-oldugu-kesfedilmisti-nuhun-gemisi-bu-kez-agri-dogubayazitta-3-boyutlu-olarak-goruntulendi-41374308 (14.11.2019)

https://www.denizhaber.net/abd-ve-israilliler-sabut-baligiyla-ilgileniyor-haber-22822.htm (08.10.2021)

https://www.hurriyet.com.tr/sarkisyan-ne-demisti-18437012 (12.06.2022)

https://www.yenicaggazetesi.com.tr/fatihin-portresindeki-sandigin-sirri-gizli-orgutlerin-halen-aradigi-sandikta-ne-var-454416h.htm (12.06.2022)

https://www.youtube.com/watch?v=8bV6VaabDdo&t=1530s (12.06.2022)

İannitto, P. Luigi. **Hıristiyan Dinîn Esasları: Hıristiyan Aileler İçin Din Kitabı,** Sent Antuhan Kilisesi Yayını, İstanbul, 1982.

Kurtoğlu, Ramazan. **Evanjalizm**, Orion Kitapevi, Ankara, 2015.

Kuzgun, Şaban. **Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri**, Ertem Matbaası, Ankara, 1996.

Kuzgun, Şaban. **Hazar ve Karay Türkleri**, Alıç Matbaacılık, Ankara, 1993.

Kuzgun, Şaban. **İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik**, Se-ba Yayınları, Kayseri, 1985.

Küçük, Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

Macit, Nadim. **İmparatorluk Politikalarında Teo-Stratejiler ve Türkiye**, Ay Yayıncılık, Ankara, 2017.

MakDonald, William. **Kutsal Kitap Yorumu** C.1-2-3, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2002.

Meral, Yasin. **Yahudi Dinî Literatüründe Mesih Deccal ve Gog-Magog**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.

Meral, Yasin. **Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Mesih-Deccal**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.

Michel, Thomas. **Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş**, Orhan Basımevi, İstanbul, 1992.

Orucov, Tahir. "Nuh'un Gemisi ve Ağrı Dağı: Rivayetler, Realiteler ve Ermeni Tarihinin Yalan ve Tehrifi", **V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu**, 16-18 Ekim 2019 Ağrı.

Özen, Adem. **Yahudilikte İbadet**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.

Sahillioğlu, Halil. "Antakya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C. 3, İstanbul, 1991, s. 228-232.

Sarıkavak, Kâzım. **Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Sarıkçıoğlu, Ekrem. **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.

Sarıkçıoğlu, Ekrem. **Dinlerde Mehdi Tasavvurları**, Sidre Yayınları, Samsun, 1997.

Schimmel, Annemarie. **Dinler Tarihine Giriş**, Külliyat Yayınları, İstanbul, 1999.

Sharpe, Erik J. **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram**, çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa, 2000.

Soury, Jules. **Karşılaştırmalı Mitoloji Işığında İsrail Dinî**, çev. Harun Güngör ve H. İbrahim Açmaz, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Şahin, M. Süreyya, "Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** C. 12, İstanbul, 1995, s. 342-348.

Tanyu, Hikmet. **Nuh'un Gemisi (Ağrı Dağı) Ermeniler Bütün Olayların İçyüzü**, Burak Yayınevi, İstanbul,1988.

Tanyu, Hikmet. **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler,** C. 1, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1976.

Taplamacıoğlu, Mehmet. **Karşılaştırmalı Dinler Tarihi**, Güneş Matbaacılık, Ankara, 1966.

Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Bereşit 1. Kitap, çev. Moşe Farsi vd., Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Devarim 5. Kitap, çev. Moşe Farsi vd., Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Şemot 2. Kitap, çev. Moşe Farsi vd., Gözlem Yayıncılık, İstanbul 2004.

Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Vayikra 3. **Kitap**, çev. Moşe Farsi vd., Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Tuncel, Metin. "Dicle", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 9, 1994, s. 281-282.

Turan, Süleyman. **Misyonerliğin Kurucusu Pavlus**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Tümer, Günay, Abdurrahman Küçük ve Mehmet Alparslan Küçük. **Dinler Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017.

Ünal, Mustafa. **Evrensel Dinlerde Kutsal Zamanlar: Takvimler Dini Gün Bayram ve Törenler**, Kayseri, 2000.

Woodhead, Linda. **Hristiyanlık**, çev. Sevda Çalışkan, Dost Yayınevi, Ankara, 2007.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi ve Mehmet Dağ. **Dinler Tarihi**, Gündüz Matbaacılık, Ankara, 1978.

Zafer, Cem. "Yeni Dünya Düzeninin Oluşumu: Ekonomik ve Sosyolojik Anlamda Yeni Dünya Düzeninin Etkileri", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 40, 2021, s. 661-682.

